

Vojin Đurašinić Kostja
Miodrag
Milovanović Lune

dečje novine

Ovo kolo **LEGENDI**
izdavač posvećuje i izdaje
kao jedan od svojih priloga obeležavanju
šezdesete godišnjice revolucionarnog delovanja
Saveza komunista Jugoslavije i
Saveza komunističke omladine
Jugoslavije.

Biblioteka LEGENDE
dobitnik je Povelje »4. jul«
— najvećeg društvenog priznanja za doprinos
u gajenju revolucionarnih tradicija
naroda i narodnosti Jugoslavije.

Izdavač
NIRO »Dečje novine«
Gornji Milanovac

Za izdavača
Miroslav Petrović,
generalni direktor

Recenzent
Petar Višnjic

Uređivački odbor
Radmilo Lale Mandić (odgovorni urednik)
Mirko Vujačić
Stanica Milošević
Ivo Matović
Dragan Milovanović

Urednik
Ivo Matović

Lektor
Milena Popović

Korektor
Gordana Rosi

Grafički dizajn
Rade Rančić

Tehnički urednik
Mirjana Avramović

Štampa
GRO »Nikola Nikolić«, Kragujevac

*Štampanje u tiražu od 3.000 primeraka
završeno juna 1979.*

VOJIN ĐURAŠINOVIĆ KOSTJA

*Miodrag
Milovanović Lune*

ŽIVOTNI PUT I REVOLUCIONARNO DELO

Gornji Milanovac, 1979.

29.216

BIBLIOTEKA »LEGENDE« X KOLO
ISTAKNUTI REVOLUCIONARI JUGOSLAVIJE

Početak ratnog drugovanja

Miodraga Milovanovića Luna upoznao sam sredinom januara 1942. godine, u bolnici u Novoj Varoši, kada sam, sa lakšim ranjenicima i bolesnicima, otišao u jednu prostoriju na spratu, da primim ručak. Tu sam video dvadesetogodišnjeg momka, koga su zvali Lune. Objašio je nekakvu klupu, na kojoj je stajao kazan sa hranom i, kako smo nailazili, svakome je kutlačom sipao pažljivo odmerenu količinu hrane. 5

Čekajući na red, pažljivo sam ga posmatrao: izuzetno nežne crte njegovog lica više bi, pomislio sam, pristajale nekoj devojci, a pravilan nos i malo napućene usne davale su neki poseban izraz toj muškoj lepoti. Visoko čelo i svetlosmeđe oči stvarale su utisak da je reč o energičnom i oštroumnom mladom čoveku.

Od onih koji ga duže poznaju čuo sam da su najzadovoljniji kada on deli hranu, što je u onim gladnim vremenima bilo veliko priznanje čoveku. Naime, i ovde je bilo onih kojima se činilo da su dobili manji komad od ostalih, ali se na Luna niko nije žalio.

U bolnici sam upoznao i Aleksu Dejovića, kojeg ovde ne bih pominjao da on nije imao veliki

značaj u Lunovom životu. Pri delenju hrane on i Lune su se naizmenično ispomagali, a zaključio sam da su to stari znanci i veoma prisni drugovi. Tako sam, sticajem okolnosti, upoznao ta dva izuzetna borca užičkog kraja, i ne sluteći da ću veliki deo ratnog puta proći zajedno sa njima.

Luna i Aleksu sam viđao još koji dan, a onda se obojica nekud izgubiše. Ubrzo je počela ofanziva neprijatelja na oslobođenu teritoriju oko Nove Varoši, pa se partizanska vojska, preko planine Zlatara, povukla dublje u Sandžak, prema reci Limu. Kroz snežne nanose odmicalo se sve dalje, besputnim predelima. Nemajući boljeg izbora, noću između 7. i 8. februara kolona od oko 1.200 boraca je, sa ranjenicima i zbegom, zagazila u Lim, po mrazu od oko -20°C .

6 Čačanski bataljon, određen u prethodnicu, prvi je, u odeći i pod oružjem, zagazio u ledenu vodu i čim se dohvatio druge obale jurnuo je uz prve kose, obezbeđujući mostobran. Mi ostali smo svlačili odeću, hvatali se za ruke i obrazovali lanac, kako nas snažna matica ne bi odnela. Tako smo, korak po korak, odmicali ka drugoj obali. Ledeni mlazevi vode kao noževi su rezali po našim mišićima, a podivljala matica uporno je kopala šljunak ispod naših tabana. Ljudi nevešti vodi jedva su se držali na nogama, pa su se iz kolone, tako reći do pazuha u vodi, čuli povici: »Ne puštajte, držite se čvrsto, da se ne podavimo!« I ljudi su se grčevito držali jedan drugoga, ali je, ipak, u noći odjeknuo prodoran krik neke drugarice koju su savladali pomamni hladni talasi. Ne zna se kako su te noći tu zauvek ostali i Ljubo Mičić iz Godovika kod Užičke Požege i poznati lekar i revolucionar Miša Pantić, jedan od organizatora ustanka u valjevskom kraju. To je bila krvava cena kojom je plaćena mostarina na Limu.

Na drugoj strani reke mokri i ozebli ljudi opet su zagazili u duboki sneg. Oni će tako maršovati još celu noć i sutradan do iza podne. Tako se išlo sve do sela Kamene Gore, koje se nalazi negde na po puta između Prijedora i Pljevalja.

Bio je to samo produžetak inače izuzetno teških vremena, koja sam posebno mučno proživljavao. Kosmajski odred, u kome sam se ranije borio, vratio se u Srbiju još sredinom januara, a mene je ova ofanziva zatekla u bolnici, te sam se odjednom osetio nekako usamljenim, jer u novoj sredini nikoga nisam poznavao. Obuzet neizves-

nošću, setih se da mi je dobar drug iz Kosmajskog odreda, Blagoje Zabrdac, kada me je jednom obišao u bolnici, rekao da je sada borac u Uzičkom bataljonu. On je pre ofanzive takođe bio u bolnici, a kada mu je rana zarasla otišao je kod Uzičana. Ta okolnost me je ponukala da, čim sam stigao u Kamenu Goru, zatražim od štaba da me uputi u Uzički bataljon. Drugovi mi bez reči dadoše pismeni uput i tako stigoh bez teškoća u selo Obarde, gde se bataljon nalazio.

Onako uzbuđen, posle sat hoda, stigoh u selo. Štab bataljona našoh u jednoj brvnari. Iznenađih se i obradovah kada tu zatekoh poznanike iz Nove Varoši. drugove Luna i Aleksu. Dadoh im uput. Aleksa ga pročita, a onda me ispitivački odmeri:

— U kojem odredu si, druže, bio dosad?

— U Kosmajskom — odgovorih mu.

— Pa da, tvoj odred se vratio u Srbiju. Ali, biće tebi lepo i ovde, među nama, Uzičanima.

Tako mi reče Aleksa i prijateljski me potapša po ramenu.

— Ja bih, druže Aleksa, ako se može, u četu u kojoj je moj drug Blagoje Zabrdac, da budemo zajedno, jer ne poznajem ovde drugog nikog — nastojao sam da ih preduhitrim kako me ne bi poslali u neku drugu četu.

— Da, stvarno, Blagoje je Kosmajac — priseti se Lune. — Možda si i u pravu, ali biće tebi svi ovde dobri drugovi. . .

— Ipak, voleo bih da budem sa njima — nastavih molećivo.

— Ako, ako, nije to ništa loše — prihvati Aleksa. — Nego, jesi li ti član Partije?

Kada odgovorih da jesam on mi reče da se javim drugu Dragoslavu Krečkoviću, zameniku političkog komesara 3. čete.

Uputiše me prema brvnari, u kojoj se nalazila četa. Usput sam razmišljao o ovom susretu.

Bio sam prijatno iznenađen dočekom kod Uzičana. Dok sam od Kamene Gore išao ovamo jednako sam razmišljao kakvi li su to ljudi, a za njih sam se opredelio samo zato što je Blagoje pre mene kod njih došao i bio zadovoljan. Ipak, strahovao sam kako će me primiti. Sada sam, pak, bio oduševljen. Aleksa i Lune bili su toliko ljubazni prema meni da bi, nakon onakvog dočeka, svako izvoljevanje bilo krajnje nekorektno. Uostalom, kada čovek u tako teško vreme zapadne u nevolju koja se upravo meni bila dogodila, pa onda naiđe na ovakve ljude kakvi su bili Lu-

na i Aleksa — on se, odjednom, preporodi, oseti da mu se vraća samopouzdanje. To može da znači i ceni samo onaj ko je nešto slično doživeo...

Položeni ratni ispiti

Ubrzo sam saznao da je Lune baš tu, u Obaradama, postavljen za komandanta Prvog užičkog bataljona. Zanimljivo je da je to bilo 12. februara 1942. godine, na sam njegov 21. rođendan. Njegovom dolasku na tu dužnost prethodilo je nekoliko značajnih ratnih ispita i svakojakih iskušenja. Za nešto više od pola godine, od kada je stupio u Užički NOP odred »Dimitrije Tucović«, Lune se pokazao kao vrlo dobar vojnik revolucije. Oštrouman mladić sa tek završenom gimnazijom i zahvaćen onim neizmernim revolucionarnim zanosom kakav je vladao u to vreme, a hrabar i odlučan i zdravih ambicija — ubrzo je postao desetar. On je imao izrazite sklonosti za vojnički poziv, ali se i politički uzdizao, pa je već u oktobru 1941. godine, na teritoriji Užičke republike, primio dužnost političkog komesara Prve užičke čete. Za Lune nije bilo zadatka u čije izvršenje nije unosio celoga sebe. On lične interese i sklonosti nikad nije stavljao ispred interesa Partije, pa je i dužnost političkog komesara primerno obavljao.

8

Međutim, događaji su krenuli takvim tokovima da se Lune ubrzo vratio na vojničku dužnost. Kad je, krajem novembra 1941, počela ofanziva na teritoriji Užičke republike Prva četa se nalazila na valjevskom frontu. Nemci su tenkovima probili položaje i brzo prodirali, pa se četa povlačila pod borbom sa namerom da na vreme stigne i ojača odbranu Užica. Međutim, naponi su bili uzaludni, jer su Nemci sa motorizacijom brže išli. I dok je četa stigla — Užice je palo.

Lune je četu poveo zapadno od Užica, sa namerom da tu manevriše, pretpostavljajući da će za nekoliko dana pristići i ostale partizanske snage, koje su se, preko Zlatibora, povukle u Sandžak. U to vreme Lune je komandovao četom, jer je dotadašnji njen komandir, Boško Vidaković, još pre početka ofanzive otišao u Užice, da sahrani sestru Zoru, koja je poginula prilikom sabotaže i eksplozije u fabrici oružja. Tamo ga je zatekla i ofanziva, pa je u međuvremenu Lune pri-

mio dužnost komandira čete, a za njenog političkog komesara došao je Aleksa Dežović.

U neizvesnosti, iščekujući da se i ostale partizanske snage vrate, Lune se sa četom našao usamljen, u vrlo složenoj situaciji. Dušan Đurđić, Boško Matić i Aleksandar Baranjin, koji su tada bili u Prvoj užičkoj četi, i danas tvrde da je Lunova velika zasluga što četa nije razbijena. U stvari, tu je bila još jedna užička četa, koja se takođe povukla sa valjevskog fronta, sa nešto oko sto boraca, pa su se obe čete našle severozapadno od Užica.

Strah i zloslutna nagađanja da je borba pala zahvatili su pojedine borce i u ovim četama, te je počelo osipanje. Ljudi su odlazili neznanu kuda, najčešće noću, nestajući bez reči oproštaja. Nevolje je povećavalo to što su, odlazeći svojim kućama, odnosili i oružje. Razmišljajući o toj pojavi Lune je zaključio da se moral može povratiti samo u borbi. Održan je sastanak članova Partije i dogovoreno da se što pre krene u akciju. Svi komunisti su znali da se u jednoj pe-

Učenik Lune Milovanović, 1940. godine

ćini na Starom Gradu, poviše Užica, nalaze tromblonske bombe, a u Koštici, takođe na periferiji Užica, puške i municija. Početkom decembra, noću, četa je krenula po to ružje. Kako je sve dobro išlo oružje je iznošeno tri noći uzastopno, Nemcima tako reći ispred nosa. Drskost da partizani uđu gotovo u sam grad, neprijatelj nije mogao ni da zamisli. Sve što je izneto zakopano je van grada.

Lunova četa se tih dana kretala u neposrednoj okolini grada, baš kao da još postoji Užička republika. Međutim, kolebanja pojedinih boraca nisu prestajala, pa bi se svakog jutra ustanovilo da poneko nedostaje. To je Luna jako zabrinulo i on se jednog dana dogovorio sa Aleksom da se to zaustavi. Postrojio je dve čete i otvoreno, pred strojem, rekao: ko nije spreman da se dalje bori — neka ostavi oružje i ide kud hoće. Dodao je da je to časnije nego ovako krišom bežati, a neka se niko ne plaši — nikome se ništa neće dogoditi. Na to je nekoliko boraca ostavilo oružje i okrenulo četi leđa. Oni su ubrzo većinom pohvatani od strane neprijatelja i streljani. Tada je od dve čete stvorena jedna, a Lune je ostao komandir.

10 U očekivanju brzog povratka partizanskih snaga iz Sandžaka, četa je nastavila da krstari oko Užica. Lune je pronicljivo ocenio da se ne sme gubiti veza sa narodom. Pored ostalog, to je bilo važno i zbog snabdevanja hranom, a tu vezu on je vrlo umešno održavao. Pri tom se naročito brinuo da se prilikom snabdevanja hranom po selima strogo poštuje princip dobrovoljnosti, onako kako je to narod u ustanku i navikao da se partizani ponašaju. Doduše, dobar broj seljaka se sada, zaplašen ofanzivom, branio da nema hrane, a i neprijatelj je brutalno terorisao narod ne bi li ga time naterao da odustane od pomaganja partizanima. U takvim okolnostima Lune je pokazao veliko strpljenje. Kad bi sa četom pristigao u neko selo on bi okupio meštane i sa njima otvoreno i srdačno razgovarao. Oni bi ga slušali sa nevericom, dok im je jednostavnim rečima i uverljivo objašnjavao vojno-političku situaciju, uveravajući ih da sa ofanzivom naša borba nije propala, kako se to mnogima činilo i kako je neprijatelj prikazivao. Dobro poznajući nacionalnu istoriju i mentalitet ovih ljudi, Lune je sa oduševljenjem podsećao seljake na slobodarske tradicije našeg naroda i njegove borbe protiv Turaka i drugih osvajača. Takva kazivanja su na seljake

ostavljala čudesno snažan utisak i oni bi odjednom živnuli, neretko i postidjeni što ih tako mlad čovek mora da podseća na njihove patriotske dužnosti. Posle takvih razgovora seljaci su četi donosili hrane čak i više nego što joj je trebalo. U svemu tome Aleksa je Lunu mnogo pomagao, a on mu to nikada nije mogao zaboraviti.

Gotovo neverovatno je bilo kako se četa toliko dugo zadržala na tome prostoru, pogotovu što se veoma slobodno kretala i ponašala. Osim toga, pojedinci i grupe odlazili su na sve strane oko Užica i povezivale se sa partijskim ćelijama i narodnooslobodilačkim odborima. Sem ostalih, Aleksa Dejović je odlazio u Sevojno, odakle je bio i rodom. Za te zadatke su uvek, po dogovoru, birani najpogodniji ljudi. Međutim, Lune je uvek bio veoma obazriv, znajući da je njegova četa u tome kraju potpuno usamljena i naslućujući da bi neprijatelj mogao nešto preduzeti. Naročito se plašio iznenađenja, pa je stalno bio obuzet mislima i kombinacijama kako da se od toga obezbedi. Zato je sa četom, gotovo svaki dan, menjao mesto boravka. Smatrao je da je tako bolje nego da se sa borcima zakopa nekoliko dana na jednom mestu i tako omogući neprijatelju da to sazna i opkoli četu. Uostalom, i sam partizanski način ratovanja podrazumevao je stalne pokrete i manevrisanje, tako da jedinica prosto postane neuhvatljiva. Osim toga, kad bi četa stigla u selo i smestila se, komandir Lune bi izlazio napolje i dobro osmatrao okolinu, kako bi blagovremeno odredio kuda će se povlačiti ako iznenada naidu na njih jače neprijateljske snage. Takvo njegovo ponašanje ubrzo se pokazalo gotovo sudbonosnim.

Četa je u rano jutro 13. decembra 1941. stigla u selo Stapare, kod Perišića. To je bio imućan domaćin, sa starom i novom kućom. Lune reče Dušanu Đurđiću da od domaćina zatraži da im otvori novu, veoma prostranu kuću. Duško je na se imao uniformu vojnika bivše jugoslovenske vojske, pa je domaćin po tome ocenio da su to stigli ljotićevcu.

— Pa gde ste, ljudi, dojadiše mi ovi komunisti! — jadao se Perišić ugledavši Duška.

— A što, uzimaju li ti nešto? — Duško se pravo nevešt.

— Uzimaju, ali da vidiš, brate, sve plaćaju!

— Slušaj, hajde ti nama otvori kuću, da se smestimo ! — pristojno mu reče Duško.

— Evo, sad ću, samo da ponese drva — predusretljivo reče domaćin i ode iza kuće.

Kako ode više se ne vrati, iz čega Lune i Duško zaključiše da je nekuda pobegao, videvši da to nisu ljotićeveci nego partizani. Zanimljivo, niko iz takvog domaćinovog nestanka, čak ni Lune, nije izveo zaključak da je taj Perišić, možda, otišao u Užice, Nemcima. A upravo tako se dogodilo: on je obavestio Švabe da se u njegovoj kući nalaze partizani. Za to vreme četa je spokojno sedela i čekala ručak, koji se upravo kuvao.

Negde oko podne neko od boraca je opazio Nemce i komandovao: »K oružju!«. Čudno je bilo da nailazak Nemaca ni osmatrači nisu opazili.

— Za mnom, drugovi! — komandovao je Lune i zgrabio ispod kuće.

U isti mah Nemci su kolonu zasuli iz mitraljeza. Oko boraca je prštao sneg, dok su grabili da što pre zamaknu u zaklon. To je, uza stranu i po dubokom snegu, veoma teško išlo.

U toj pometnji četa se razdvojila na dva dela. Duško Đurđić je, sa grupom od petnaestak boraca, krenuo ka Bajinoj Bašti, sa namerom da se tamo spoji sa račanskim četama, dok je Lune, sa većim delom čete, otišao severno, prema Jelovoj gori. Da nevolja bude veća, prethodno se nisu dogovorili gde će biti zborna mesto čete u slučaju da nastane ovakva situacija, pa je tako svaki deo otišao na svoju stranu. Četa je u tom okršaju, inače, imala šestoricu poginulih i nekoliko ranjenih boraca. No, kako je moglo biti — sve se, ipak, dobro završilo.

12

Lune je pred mrak sa četom stigao u neke napuštene kolibe, na padinama Jelove gore. Predviđajući da bi Nemci mogli krenuti za njima, naredio je borcima da ne lože vatre, jer bi ih one mogle odati. Međutim, kako je već bila zavladala opaka zima, tu se moralo zanoćiti. Lune je znao da borci u prozračnim kolibama, kroz koje šiba ledeni vetar i luduje promaja, ne mogu dugo izdržati, pa je i za to smislio svojevršno rešenje: od boraca je pokupio svu ćebad i šatorska krila i od toga polovinu prostro, onda naredio da borci na tome legnu i čvrsto se priljube jedan uz drugoga, da bi ih s ostalom ćebadi pokrio. Kad ih je tako, poput sardina, »naslagao« i dobro ušuškao, baš kao sirotinjska majka svoju dečicu — Lune je izašao napolje i nekoliko smena ostao na straži, dok su se borci odmarali. Tu brigu o njima borci Prve užičke čete zauvek su mu upamtili.

Borba u Staparima i neizvesnost u iščekivanju da se partizanske snage vrate u Srbiju, presudno su uticali na Lunovu odluku da, sa četom, krene u Sandžak. Dva dana ranije otuda je došla Mileva Đurđić i u četi ispričala da naši drže Novu Varoš, i oko nje imaju slobodnu teritoriju. Narednih dana Lune je četu poveo istočno od Užica i prešao na Zlatibor. Glavni cilj je sada bio da se pređe reka Uvac, što, kako je Lune predviđao, neće ići lako jer se na tom pravcu nalazilo više neprijateljskih jedinica.

Tokom probijanja Lune se svakojako dovijao. Tako je četa jedne noći na Borovoj Glavi iznenadila i bez pucnjave razoružala neku stražu. Od zarobljenika Lune je doznao raspored neprijateljskih snaga. Jednome žandarmu je naredio da četu vodi tako da prođu između njihovih jedinica, zapretivši mu: ako ih njihovi nekim slučajem ipak primete — da im kaže naziv neke četničke jedinice, a na pitanje kuda idu da odgovori kako su pošli na Uvac, protiv komunista. Srećom, takvog susreta, ipak, nije bilo i četa je stigla u Radojinju.

Kada su u Užičkom bataljonu ugledali celu četu, ugodno su se iznenadili i iskreno obradovali. Smatralo se da ta četa više ne postoji, već da je još u prvim danima ofanzive razbijena. Takve pretpostavke su postajale sve verovatnije jer se o četi više od mesec dana ništa nije čulo. Uostalom, rezonovalo se: kad se ofanzivi nisu mogli odupreti čitavi odredi — kako bi to mogla jedna četa! To je Lunu ovde podiglo inače velik ugled, pa su ga počeli uvažavati kao izuzetno dobrog partizanskog starešinu, zbog čega je, odmah posle dolaska u Sandžak, postavljen za zamenika komandanta Prvog užičkog bataljona.

Velika fizička i psihička naprezanja, naročito u poslednjih trideset dana, Luna su jako izmorila, pa je po pristizanju u Novu Varoš otišao u bolnicu, na lečenje, gde sam ga i upoznao. Posle desetak dana vratio se u bataljon, a odmah potom neprijatelj je otpočeo ofanzivu na novo-varošku slobodnu teritoriju. U tim borbama, na planini Zlatar, poginuo je dotadašnji komandant Užičkog bataljona Sreten Gudurić, pekarski radnik, pa je Lune, odmah po prelasku Lima, postavljen na tu dužnost.

Komandant proleterskog bataljona

14 Nepun mesec dana kasnije, 1. marta 1942, drug Tito je, u Čajničju, formirao Drugu proletersku NOU brigadu, gde je Lune postao prvi komandant njenog Četvrtog bataljona. Tu ni u jednom štabu u brigadi nije bilo mlađeg člana od njega, što znači ni čoveka na dužnosti komandanta. U stvari, Lunov izbor je bio potvrda pravila da na dužnost komandanta proletera može doći samo izuzetno sposoban čovek. Doduše, on je i u članovima štaba bataljona imao izvanredne saradnike. Politički komesar bataljona Dobrilo Petrović, student iz Užica, bio je komunistu izuzetne čvrstine i posebnog kova, fizički veoma slab ali sa velikom voljom da savlađuje i najveće napore; govorio je tiho, kao da mu je »duša u nosu«, ali tečno i razumljivo, strogo mereći svaku reč i postupak, oštro osuđujući hvalisanje, nepravičnost, nedisciplinu i kukavičluk; svi smo pazili da nešto ne pogrešimo, jer Dobrilu ništa nije moglo da promakne a sve je oštro merio, makar da su to, po pravilu, bile greške iz neznanja ili nehata. Zamenik političkog komesara i partijski rukovodilac u bataljonu bio je Aleksa Dejović, metalski radnik iz Sevojna, čovek u kome je buktala neiscrpna energija i koji je svuda stizao: u pokretu — čas na čelu čas na začelju kolone; u jurišu — među bombaše; u povlačenju — među poslednjima, gledajući da ne ostane ranjenih; u predahu — među pevače, a uvek zračeci vedrinom i verom u bolje sutra, što je prenosio na sve nas. Lunov zamenik bio je Jevrem Popović Ješo, radnik iz Bele Reke na Zlatiboru, čovek čudovišne fizičke energije i veoma upadljiv, sa velikim brokovima kakve su nosili naši stari; imao je snažnu glasinu, ali i bolećivo srce koje je i onog ko pogreši htelo da razume i uzme u zaštitu, zbog čega je Ješi ponekad i zamerano; imao je običaj kad se susretne sa drugom da uzvikne: »Gde si, bre?!« i pri tom ga tako odalami po ramenu da se ovaj dobro zanese, što su mnogi znali pa su se čuvali te »srdačnosti« druga Ješe koji je, sem ostalog, divno pevao a bio duhovit čovjek.

Eto, takvi su, u najkraćem, bili najbliži Lunovi saradnici, inače svi predratni članovi Partije sa kojima je milina bila raditi.

Komandant Lune je bio veoma strog i do krajnosti pravičan, u što smo se osvedočili tako reći na prvim koracima bataljona. Nekoliko dana posle formiranja brigade bataljon je stigao u

Gorazde. Narednog dana ujutro, pripremajući se za pokret, primali smo doručak — krompir kuvan sa mesom. Po običaju negde pri kraju — prišao je kazanu i Lune, sa svojom porcijom. On se i tada, kao i uvek, držao pravila da komunista mora biti prvi u borbi i na radu, a poslednji kod deobe hrane. Kuvar Bogoljub Jovanović Staparac zahvatio kutlačom i nasu hrane i Lunu.

— Našem komandantu dva parčeta mesa — smeškajući se reče ovaj sredovečni seljak iz Stapara, baš glasno i nekako ponizno, očigledno sa namerom da pred nama ostalima opravda svoj postupak.

Na to Lune, odjednom, srdito i žustro — izruči sadržaj porcije u kazan.

— Streljaću te ovde, na licu mesta! — gnevno povika Lune da se zaori čitava okolina. — S kakvim pravom ti, Staparac, meni određuješ dva parčeta mesa?! Nisam ja bolji od ostalih, pa koliko daš njima toliko daj i meni. Hoćeš da se dođvoriš komandantu, a?!

Očima je sevao i tako zažario u licu da mi se činilo da će mu iz obraza šiknuti krv. Dah nam je stao; zavladała je mučna tišina, a Staparac je stajao bleđ, skamenjen, ukočena pogleda i sa glavom uvučenom među ramena. Prestali smo da jedemo, nestrpljivo iščekujući kraj svemu tome.

— Sipaj! — najzad reče Lune oštro, ali mnogo mirnije.

Staparac sa takvim naporom podiže kutlaču kao da je u njoj sto kilograma i, budući da su mu se tresle ruke, jedva pogodi porciju. Lune se de i poče da jede, prividno miran, ali mu se onaj požar na licu nikako nije gasio. Ubrzo smo krenuli.

Narednih dana brigada je, zajedno sa Prvom proleterskom, krenula protiv četnika koji su divljali u tom delu istočne Bosne. Već uzoru 8. marta brigada je imala vatreno krštenje, savladavši četničko uporište u Ergeli Borike. Zarobljeno je preko 130 oficira i četnika. Naš bataljon je činio brigadnu rezervu i imao nekoliko ranjenih boraca.

Petnaestog marta brigada je krenula dalje, na sever. Maršujući po dubokom snegu i kroz gotovo neprohodnu šumu, s velikim naporom smo prešli planinu Devetak. Posle podne, kad smo stigli na oko kilometar pred selo Miliće, razvili smo se u strelce. To je bio znak da je neprijatelj blizu. Nastupali smo delimično i čistinom, očekujući trenutak kada će nas četnici zasuti vatrom. U tim trenucima nas borce je zahvatila ona poznata

vrsta uzbuđenja koja traje do prvog pucnja, dok se ne dozna gde je neprijatelj. To je ono stanje kada borci znaju da ih neprijatelj drži na nišanu i svi osećaju strah, ali ga na različite načine savlađuju. U takvim trenucima borcu dobrodođe kakav podstrek. Slučajno sam pogledao levo i u streljačkom stroju ugledao Luna. Po pravilu ratne veštine njegovo mesto je bar nekoliko desetina metara iza streljačkog stroja, radi boljeg pregleda borbe i efikasnog komandovanja uopšte, ali on je ovde išao uporedo sa nama, borcima, i svojim prisustvom i držanjem nam ulivao sigurnost. U takvim prilikama nema tako plašljiva borca koji bi mogao da zaostane iza komandanta. Upravo u takvim prilikama ljudi su se kalili, a u Lunu je uvek prevladavalo osećanje da komunista svuda mora da služi primerom. Uostalom, on se do položaja komandanta i uzdigao od običnog borca i zato je duboko osećao čoveka i znao kako se i u takvim situacijama treba ponašati.

Ubrzo zapuca zdesna, kod Beogradskog bataljona Prve proleterske. Uto i naš bataljon jurnu na selo i, pre nego što su četnici stigli da opale i jedan metak, iznenadismo ih i sve zarobismo. Među njima su bila i dva oficira, a u pekari smo zatekli vrućeg hleba.

16 Početkom aprila smo se vratili prema Rogatici, radi napada na ustaški garnizon u toj varošici. I dok smo se mi bavili tim zadatkom, četnici, koje smo desetak dana ranije razbili i proterali, vratili su se nazad i vršljali po selima. Mi obični borci o tome nismo ništa znali, ali su naši štabovi i o tome bili obavешteni. Tako se desilo da smo posle napada na Rogaticu došli u selo Mešice, mrtvi umorni i gladni, a kako dve noći nismo spavali bili smo i tromi i mrzovoljni, pa smo mislili da ćemo se tu malo odmoriti, ali odmah Lune naredi da se bataljon postroji, govoreći nam:

— Drugovi, znam da ste umorni, ali dok smo se mi ovamo tukli sa krvavim ustašama, četnici su prešli Drinu, eno ih, pljačkaju sela i pevaju »Kralju Pero, srpski sine — prešli smo ti preko Drine«. Drugovi — Lune oštro povisi glas — hoćemo li mi, kao Titovi proleter, to dozvoliti?

— Nećemo! — kliknusmo uglas.

— Onda, za mnom! — uzviknu Lune, dodajući toj komandi svoju čestu uzrečicu »i gotovo«.

Dugo smo grabili preko bosanskih brda, doznavši usput da su četnici negde na Dubu. Podne je bilo odmaklo kada smo se, ispod visoke i okomite kose, razvili u strelce. Baš u tom času se i

vreme nekako nakomršti, pa odjednom udariše kiša i sneg. Pritisnu lapavica. Žurno smo se penjali. Kad smo bili negde u po kose, sa desnog krila stiže poruka da, uz suprotnu stranu, žure četnici.

— Trkom, drugovi! — komanduje Lune.

Pojurismo uz kosu, svesni da će ovu borbu dobiti onaj ko prvi izbije na njen vrh. Za nevolju, strmina je bivala sve okomitija pa smo mestimično i bauljali. Zaduvao sam se kao lovački pas. Taman smo izbili na vrh, kad sa druge strane ugledasno kako dolaze četnici. Za nepunih 20 metara bili smo brži od njih. Kako nas ugledaše spopade ih panika pa okrenuše da beže. Sipamo vatrom po njima, ali smo iz pokreta neprecizno gađali, a onako premoreni nismo mogli da ih sustižemo.

Komandant Lune je prosto sijao od sreće što je naš bataljon tako uspešno izvršio zadatak. Govorio nam je:

— Dobro je, drugovi, dobro. Neka vide četnje da sa proleterima nema šale i gotovo.

Bataljon je noću sišao u selo Hadroviće. Tu je Lune doznao kako su četnici išli po kućama i pretili da će sve poklati ako im se ne pripremi dobra večera. Sada je ta večera naručena od četnika dobrodošla proleterima, pa je ispalo po onoj narodnoj: »Nije kome je namenjeno već kome je suđeno«. Tako se i moja desetina dobro ugostila u jednoj kući. Nabasali smo na veliki bakrač pun kiselog kupusa kivanog na slanini i uz to dosta masne proje. Ukućani su se radovali što smo najurili četnike, jer kako nam rekoše — oni bi ih opustili.

Uoči Prvog maja 1942. godine napadali smo italijanske položaje poviše Čajniča. Tom prilikom bataljonska intendatura je ostala u selu Ifsaru, sa zadatkom da za sutradan ujutro pripremi hranu za bataljon. Ali kako u to vreme naša komora još nije imala dovoljno sudova za kuvanje, to su dobre komordžije u selu pozajmile nešto većih bakrača i u njih stavile meso i krompir da se kuvaju. Do ujutro sve je bilo gotovo, ali bataljon nikako da stigne. Nastale su, naime, komplikacije prilikom povlačenja. Najpre se bataljon zadržao oko izvlačenja teško ranjenog mitraljesca Milana Hunciga, a zatim je, prilikom prelaska puta Čajniče — Metaljka, naišao na ustašku zasedu. Te okolnosti su uslovile da smo se povlačili zaobilazno, preko sela Ponikve, tako da smo u Ifsar stigli tek posle podne.

Umorni i gladni, ljudi su jedva čekali da nešto pojedu. Komordžije, srećne što se njihove zle slutnje nisu ostvarile i što imaju čime da nahrane svoje drugove — iznele su bakrače. Ali, avaj: i čorba i meso su bili zeleni — kao da su galicom začinjeni. Stvar je bila u tome da su bakrači bili nekalaisani, a niko od komordžija nije znao da se u takvim sudovima kuvana hrana ne sme dugo držati. Da smo stigli noću komordžije bi nam podelile takvu hranu, jer u mraku to niko ne bi opazio, i ceo bataljon bi se otrovao.

Kad je Lune to video sav je uskipteo od besa. Činilo se da će postreljati sve komordžije. Ali se brzo i savladao, shvativši da su to ti naši drugovi učinili iz neznanja, pa im je, onako u srdžbi, samo rekao: da to dobro zapamte, jer ako im se to još jednom dogodi — neće se moći izgovarati neznanjem i sve će platiti glavom. Ona je, dosta mirno, naredio: da se bataljon razmesti na odmor, a komordžijama da što pre pripreme večeru, jer niko već 24 časa ništa nije okusio.

Šestog maja uveče pošli smo u napad na Italijane, utvrđene na brdu Kozara, između Goražda i Čajniča. Bombaši su grabili na čelu bataljona. Tu je bio i Boško Buha, a odnekud se među nama našao i komandant Lune. To mi je, kao ponekad i ranije, smetalo, a i drugovima, jer smo osećali nekakav strah da ćemo mi, bar pred sobom, biti odgovorni za to ako mu se što desi, a za nevolju ono što je učinio Lune — činio je i Aleksa. Obojica su to činila nenametljivo, kao nešto posve prirodno, sa jedinom željom da bataljon što bolje izvrši zadatak.

Kada smo prišli na koju stotinu metara italijanskim utvrđenjima, pozva me Lune:

— Pođi napred sa ovim vodičem, on dobro poznaje okolinu, pa ćete na oko dvesto metara odavde, sa leve strane, pronaći stazu kojom će ići Prva četa — da bi dočekala Italijane kada ih mi i Prvi bataljon odozgo poteramo. Požuri da ne zakasnimo za napad. Čekaćemo vas. . .

Vodič je bio vojnik iz Drinskog odreda ondašnje Dobrovoljačke vojske. Dugo me vodio levo-desno, ali nikako da stignemo kuda smo se zaputili. Taman ga upozorih da smo daleko odmakli, kad ispred nas, valjda sa nekih tridesetak metara — zaštekta italijanski mitraljez. Kako je bila mesečina Italijani su nas, sigurno, primetili i opleli po nama. Vodič se sunovrati niza stranu i pobeže kroz šumu. Nikad nisam tačno saznao

zašto je baš tako postupio, ali verujem da je izgubio orijentaciju i nije se snašao kad je zagr-melo. Ja sam se, pak, jedva izvukao, usput jedna-ko misleći o tome kako će se Lune ljutiti što smo otkrili položaj bataljona. Začudo, kad sam stigao do Luna on je bio veoma raspoložen. Reče kako je mislio da sam poginuo kad je čuo rafale. Ni rečju nas nije prekorio što nismo našli stazu, već je naredio da krenemo u napad. On je, po običa-ju, bio odmah do bombaša, nošen željom da iz neposredne blizine prati borbu. Italijanske polo-žaje nismo osvojili, jer to i nije bio naš zadatak, već samo da na se privučemo vatru — da bi Prvi bataljon uspešnije izveo akciju. U tome se potpu-no uspelo. Zarobljeno je nekoliko Italijana i za-plenjeno dosta oružja i municije. Od nas, bomba-ša, u toj borbi je ranjen Miša Drinčić. U zoru smo se povukli.

Žive rane sa Gata

Tih dana započela je »treća« neprijateljska ofanziva. Pod njenim pritiskom, organizovano smo se povlačili iz istočne Bosne ka Crnoj Gori, a zatim u Hercegovinu. Početkom juna 1942. godine četnici su se koncentrisali u selima oko Gata, da bi, zajedno sa Italijanima, krenuli u ofanzivu na partizansku vojsku. Ocenjujući situaciju, naši šta-bovi su se dogovorili da se napadne gatska kula i selo Dulići, gde se nalazila najbrojnija četnička grupacija. S tim u vezi, tri bataljona iz Prve i Lunov bataljon iz Druge proleterske brigade do-bili su zadatak da tu akciju izvrše u toku noći iz-među 10. i 11. juna.

Krenuli smo oko 22 časa i po ljutom i bes-putnom hercegovačkom kršu lomatali se celu noć. To je put od jedva dva sata hoda, ali smo mi ta-ko sporo išli da smo tek u praskozorje izbili na stotinak metara ispred Gata. Tada primetismo ka-ko se na kuli užurbano promuva nekoliko prili-ka, što je bio znak da su nas četnici opazili. Ko-lona je stala, Lune se našao u velikoj nedoumici što da radi, jer smo kasnili s napadom i jer, da bi bilo još gore, nije bilo nikakvih znakova o to-me da li su pristigli i ostali bataljoni. U među-vremenu je potpuno svanulo, pa je neko iz štaba bataljona predložio Lunu da se odustane od napa-da. Odluka se u takvoj situaciji morala brzo do-neti i Lune je grozničavo razmišljao. Njemu je

pri tom bilo sasvim jasno: ako odustane od napada, a u međuvremenu pristignu bataljoni Prve proleterske i otpočinu borbu— na njegov bataljon će pasti ljaga koja bi se teško oprala. Lunu je najteže padala pomisao da bi se to moglo protumačiti i tako da je njegov bataljon pobegao sa poprišta. Tako se odjednom našao pred sudbomosnom odlukom koja je zavisila ne od njega i gde je i kakav je njegov bataljon, već od toga gde su i dokle su stigli drugi bataljoni. Lune je znao da su oni pošli u napad, svaki na svome pravcu, i pretpostavljao je da su i oni zakasnili sa podilaženjem, pa se i nadao da će svakog časa stići i otpočeti borbu. Da je, pak, to sigurno znao — ni časak se ne bi dvoumio, gubeći dragoceno vreme. Ako se povuče — predosećao je — mogao bi učiniti grešku koju ne bi mogao da preživi.

Odlučio se da bataljon povede u napad.

— Drugovi, napred! — komandovao je.

Taman smo krenuli, kad Vojislav Divac opali iz puške. Posle se pričalo da je on to video nekog četnika kako je šmugnuo iz obližnje kolibe. Onako u koloni, potrčasmu napred. Kad je naše čelo izbilo na nekoliko desetina metara od kule, začu se Ješin glas:

— Na položaj!

20

Začelje kolone okrenu polulevo i, prestrojani u streljački stroj, izletesmo na голу kosu, koja se blago spuštala ka zapadu, pri čemu nam se kula nađe na desnom boku. Pred nama se pružila delimična zaravan, iza koje se jedva videlo selo Dulići, ispod sivog kamenog brda, pa je izgledalo kao da su ga stene zatrpale. Odjednom, sa kule zaštekta teški mitraljez. Kuršumi zapraštaše oko nas. Zaklon se teško nalazio, jer nam se streljački stroj nalazio ispod kule, pa su nas četnici odozgo videli kao iz aviona. Mitraljez učuta, kao da nišandžija predahne, pa osu još jednom, dugim rafalom. Kuršumi su prašili svuda okolo.

Moja desetina se našla na krajnjem levom krilu. Istrčavši na kosu, imao sam sreće da nabasam na kamen iza koga sam se zaštitio zdesna, od vatre sa kule. Odatle ugledasmo gomile četnika kako od Dulića trče u pravcu kamenog platoa, sa koga se lako dolazilo do kule. Osusmo paljbu po njima, istovremeno se čudeći kako im niko ne puca s leđa, otkuda je trebalo da napadaju dva bataljona iz Prve proleterske. Razume se, još nismo znali da su ti bataljoni mnogo kasnili, zbog čega se sva ta rulja sručila na nas.

Četnici su navirali kao iz zemlje. Kako se pojave, zaspemo ih vatrom, na šta oni odjednom zalegnu, pa pojedinačno pretrčavaju. Dok sam pratio kuda se kreću i uzimao ih na nišan, iz kamena iza koga sam ležao ciknu oštar udar i sevnuše varnice, a neka prašina i pesak poprskашe me po licu. Uto opet nagrnu grupa četnika. Taman sam ih zasuo rafalom, kad opet iz kamena sevnuše varnice. Shvatih da me gađa neki četnik, koji vidi gde sam se zaklonio. U takvim prilikama nišandžija, po pravilu, odmah menja položaj, ali ja nisam imao kuda da se pomaknem, jer bi me oni sa kule odmah ubili. Zato sam se pritajio i pažljivo osmatrao ne bi li negde ugledao onoga koji me gađa. Bio je to, očevidno, dobar strelac, ali ga više nisam mogao da tražim, jer mi pažnju privuče nova grupa četnika, koja se u trku uputila prema kuli. Osuo sam po njima, na šta su nestali u kamenjaru.

Dok mi pomoćnik Milan Vlajisavljević dodaje novi okvir, iz kamena ispred mene opet sevnuše one varnice. Onaj četnik je odlučio da me pogodi, a ja boljeg zaklona nisam imao. Kuršumi sve učestalije udaraju, a ja ispaljujem rafale, upozoravajući Božidara Matijevića, borca desno od mene, da motri kuda odlaze onoliki četnici.

Odjednom me je nešto tako jako udarilo po desnoj nadlaktici — kao da me je neko odalamio štapom, a niz ruku se poče slivati krv. Ranjen, povukoh se malo unazad, puzeći. Naša četna bolničarka Nada Matić se privuče da me previje. Dok se ona bavila oko mene, moj pomoćnik Milan je prillegao uz puškomitraljez i nastavio da tuče. Taman je sasuo jedan rafal, kad odjednom klonu preko mitraljeza i ostade nepomičan. Ubi ga onaj koji je mene dugo vrebao i gađao sa kule. Malo zatim, zdesna, u trku, izbi Lunov brat Ljubodrag. On izvuče puškomitraljez ispod Milana, da bi nastavio da gađa. Ali samo što je kleknuo i uhvatio za rukohvat — četnički kuršum ga pogodi. Ugledah otvor na njegovoj lobanji koga čovek ni šakom ne bi mogao poklopiti. Nalazio sam se jedva metar iza njih i sve to bespomoćno gledao.

U tom času naš bataljon je već zapao u veoma tešku situaciju. Međusobno nismo imali veze, a nismo je mogli ni održavati zbog vatre sa kule, pa se teško moglo i komandovati. Mi na levom krilu nismo ni znali kakvih jada smo zadali četnicima, dejstvujući iz našeg puškomitraljeza. Ali kad sam ja ranjen i Milan poginuo pa puškomitraljez umukao, četnici, koji su se od Dulića pre-

bacivali, primakli su se već sasvim blizu. Zato je Lunov brat i pojurio k nama, da vidi zašto je naš puškomitraljez učutao. Meni se, opet, činilo da je na desnom krilu nešto zagustilo, pa sam provirio na tu stranu, pokušavajući da ugledam komandanta Luna. On je, pak, sa tog krila, upravljajući vatrom teškog mitraljeza i lakog bacača, pokušavao da parališe dejstvo četnika sa kule, ali se u tim novim, stravičnim okolnostima ništa više nije moglo popraviti. To sve ja u tom trenu nisam znao, ali me je silan strah uhvatio kad sam ugledao onolike mrtve i ranjene. Neda-leko odatle, Milena Siterica je previjala nekoga od drugova, a oko nje se digla prašina od mitraljeskih rafala sa kule. Ali ona je previjala druga, kao da kuršume ne primećuje, ili ne mari za njih. Toga časa obuzela me je zla slutnja da se tamo nešto strašno događa.

Odjednom, zdesna, izbi Milorad Blagojević, moj desetar. Jurio je taj hrabri čovek kao da ga vetar nosi i kako me ugleda — doviknu mi, iz trka:

— Kostja, povlačenje!

Dok sam gledao za njim misleći šta ćemo sa Milanom i Ljubodragom, odjednom, ispod kose, divljački alauknuše četnici i izleteše na pet-šest koraka od mene. Sad o mom povlačenju nije moglo biti ni govora. I kako sam ležao između Milana i Ljubodraga — napravih se mrtav, gledajući kroz trepavice kako četnici pucaju za mojim drugovima koji su se povlačili u neredu. Opališe još nekoliko plotuna, pa pomamno jurnuše dalje. To sam iskoristio i okrenuo poludesno, oprezno, varakajući se sa četnicima i praveći se da sam njihov, očekujući svakog trena da naš bataljon baš sa te strane izvrši protivnapad.

Žureći da se izvučem, čujem kako, sleva, graju četnici:

— Izlazi, izlazi!

Vikali su pomahnitalo i kupili se oko neke vrtače. Predosećao sam da su otkrili nekoga od naših drugova koji nije imao snage da se povuče.

— Izlazi, majku ti komunističku. Bacaj bombu!

Prođe me jeza kad ugledah Dobru Simića, advokatskog pripravnika iz Užica. Čim je izašao, četnici jurnuše na njega, poput razjarenih pasa. Udarali su ga kundacima, pesnicama i nogama, kako ko stigne. Teško mi je bilo da to gledam, ali mu nisam mogao pomoći, a morao sam i sebe

da spasavam, pa krenuh dalje. Uto čujem opet urlike:

— Izlazi, evo ga još jedan!

U onoj gužvi prepoznadoh Josipa Jokića Jocu, voskara iz Užica. Tukli su i njega. Onda četnici navališe da pretražuju okolinu, tražeći još nekog od naših. To mi je omogućilo da krenem dalje, jer na mene niko od njih nije obraćao pažnju. Dok sam se prebacivao, koristeći mrtve uglove, uporno i precizno me je gađalo sa kosa ispred mene. Mislio sam da su to četnici, čudeći se kako su tako brzo uspeli da nas zaobiđu zdesna i da već izađu i na te položaje. Ispade: zamalo pogiboh od vatre Kraljevačkog bataljona Prve proleterske. On je trebalo da napada Gat sa nama, ali je toliko zakasnio da je stigao tek kada smo se mi povlačili.

Tako sam se izvukao sa Gata, a pojedinci iz našeg bataljona to su doživeli još i dramatičnije. Bolničarku Prve čete, Maru Kusturić, u onom našem dramatičnom povlačenju četnici su uhvatili i stavili pred cevi. Dva metka su joj prošla kroz grudi, ali je ona ostala pri svesti i pretvarala se da je mrtva. Da bi proverili da nije još živa prevlačili su joj i kamom preko grla, ali je ona i to izdržala. Tek drugi dan je stigla za bataljonom, teško ranjena i neprevijena. Blagoje Zabrdac, zamjenik komandira Treće čete, teško ranjen kroz stomak i bešiku, u bataljon je stigao posle pet dana. Milinko Novaković je, pak, stigao drugi dan...

23

Lune je u borbi na Gatu zadobio ranu i izgubio brata Ljubodraga, a bataljon kojim je komandovao — doslovno je prepolovljen: od oko 140 ljudi, koliko je brojao u to vreme, na Gatu su 32 poginula, a 36 je ranjeno. U stomak je teško ranjen i politički komesar bataljona, onaj nežni Dobrilo Petrović, da bi već sutradan umro.

Za Luna je Gat bio prava tragedija, živa rana koja do smrti neće zaceliti, ali smo i mi ostali veoma teško doživljavali te nenadoknadive žrtve, sigurni u jedno: naš komandant bi, sigurno, odustao od tog napada da je mogao znati dokle su stigli i gde se nalaze bataljoni Prve proleterske, odnosno da su toliko — zbog nemogućnosti da stignu u planirano vreme — zakasnili.

Zamenik komandanta brigade

Nedelju dana nakon borbe na Gatu Lune je postavljen za zamenika komandanta Druge proleterske brigade. Ta dužnost mu je nametnula mnoge nove obaveze, jer brigada je imala četiri bataljona, a Lune je bio izuzetno odgovoran čovek, naučen da se svuda stigne, o svemu se brine. Zalili smo što je odlazio od nas, iz bataljona, jer smo mu bezgranično verovali, voleli ga i svojili. . .

Svima nam se činilo da Luna dobro poznajemo, a u stvari pojma nismo imali s koliko unutrašnje dramatičke doživljava revoluciju. Najčešće su to bili trenuci neviđenog zanosa i silnog oduševljenja, ali ponekad i teških i dramatičnih preživljavanja. Nikada mi to ne bismo doznali da Lune nije vodio svoj ratni dnevnik. Osećajući svu veličinu vremena u kojem živi i istorijski značaj događaja u kojima i sam učestvuje i ima svoje odgovornosti, on je na početku druge sveske svoga dnevnika zapisao:

24 Mi partizani preživljavamo slavna vremena, i svako pisanje o ovim trenucima je velika vrednost, to su trajni dokumenti. Moj stari dnevnik nije dobar, izlaganje nije jasno, skriveno, plašio sam se da drugi čitaju. Čini mi se da je ovo pogrešno, jer ja sam komunista i sve što mislim i radim treba da je jasno i neskriveno. Istina, ja tamo nisam ni beležio neke tajne stvari. Dnevnik sam vodio i beležio obične i lične stvari, a mislio sam da su glupe i zato sam ih beležio na taj način.

Bez obzira na mladost, Lune je tačno znao i dalekovidno shvatio koliko su sećanja nesigurna »beležnica« u borbi protiv zaborava i zato je nastojao da što više zapiše. Često sam ga gledao kada piše dnevnik, ali nisam mogao ni da naslutim kakva se sećanja i misli kroz njegovu ruku i pero prelivaju na hartiju — da ostanu kao večiti spomenik tog velikog vremena. Najčešće je pisao dnevnik kada se stigne sa marša, a i na samom položaju. Dok su se drugi odmarali, Lune bi seo negde po strani, gde mu niko ne smeta, naročito oni radoznaliji, i žurno pisao. Samo bi s vremena na vreme zastao i nekud neodređeno se zagledao. Tada je, sigurno, razmišljao šta još da zapiše, a šta da prepusti sećanjima. Zanimljivo je da je Lune svoj dnevnik, sve do borbe na Gatu, vodio veoma šturo, a onda je u njegovom pisanju, odjednom, nastao preokret. Ovamo dalje pi-

Grupa maturanata ispred zgrade Uzičke gimnazije, 1. aprila 1941. godine (Lune čuči treći sleva)

sao je znatno opširnije, zapravo onoliko koliko su mu vreme i snaga dozvoljavali.

Kad sam se odlučio da napišem kazivanja o Lunu čoveku i ratniku, i to bez uopštenih misli i fraza, zaključio sam da to neću moći učiniti ako ne budem, kao svedoke, prizivao i duže ili kraće delove iz njegovog dnevnika...

Nekoliko dana po Lunovom dolasku na dužnost zamenika komandanta Druge proleterske, uveliko su počele pripreme za odlazak grupe proleterskih brigada u Bosansku krajinu. O tome je Lune, između ostalog, zapisao:

21. juni, Vrbnica: Pisali smo izveštaj Vrhovnom štabu. Išli smo na konferenciju štabova brigada. Ja sam tamo najmlađi. Govorio je Stari (drug Tito). Imam dobre utiske i oduševljen sam...

U to vreme partijski rukovodilac i zamenik političkog komesara brigade bila je Spasenija Cana Babović. Iskusna revolucionarka nepogrešivo je ocenjivala komuniste, beskompromisna u zahtevu da se za sekretara biraju najbolji članovi Partije. Na Canin predlog Lune je izabran za sekretara partijske ćelije štaba brigade. Osim toga, on je u štabu brigade zadužen i za obaveštajni rad, što je smatrano veoma važnim zadatkom, jer se uspeši u borbi nisu mogli očekivati bez raspolaganja podacima o neprijatelju. Do tih podataka se veoma teško dolazilo, ali je Lune tražio i pronalazio najkraće puteve i najsigurnije načine da i taj zadatak obavi. Kad su proleterske brigade, na maršu u Bosanskoj krajini, stigle pred komunikaciju Sarajevo — Konjic, Druga proleterska brigada je dobila zadatak da napadne željezničke stanice Tarčin i Pazarić. Uoči samog napada Lune je u dnevniku zapisao kako je, u selu Mrtvanju, saslušavao grupu čobana muslimanske narodnosti i kako je iz njihove priče shvatio da je neprijatelj, kroz svoju otrovnu propagandu, silno zaplašio narod od navodnih zlodela partizana.

U razgovorima sa ljudima Lune je, pre svega, prikupljao podatke o neprijatelju, ali se živo interesovao i o tome kakav je odjek naše borbe i šta se u narodu priča o našim političkim i vojnim akcijama. Posle napada na prugu Konjic — Sarajevo, on je u dnevniku zapisao kako je 9. jula, kod česme, pod Vranicom, razgovarao sa nekim seljakom Stankom, koji mu je rekao da se čak u Slavonskom Brodu čulo da su proleter i zapalili Tarčin.

Grupa proleterskih brigada je stigla u Bosansku krajinu. Posle borbi za Kupres, oko Mrkonjić-Grada i Banje Luke, pripreman je napad na Jajce. Lune je tada zabeležio:

24. septembar, Cerkezovići: ... Pripremamo se za napad na Jajce... U radnji, gde sam ušao da kupim klešta za sečenje žice, jedan mi drsko reče da klešta mogu seći jajačku žicu...

Trgovac, svakako opak i otrovan čovek, našlutio je da se klešta kupuju za sečenje bodljikave žice kojom su ustaše opasale grad, pa je to i rekao, što je Luna ozlojedilo. Osim toga, pretpostavljao je da će taj, očigledno neprijateljski nastrojen čovek, preko svojih veza, obavestiti ustaše u Jajcu da partizani pripremaju napad, pa će nas ustaše spremno dočekati, a samim tim će nam i gubici biti veći. Ne zna se da li je trgovac to i učinio, ali se zna da ustašama ni to niti išta drugo nije moglo pomoći.

U borbi za Jajce naša brigada je napadala Čusine, brdo koje dominira gradom, a bilo je tako načičkano bunkerima da, kako su ustaše znale samouvereno da kažu, »ni tica ne može proći«. A sve te bunkere naši bombaši su osvojili za ciglih 45 minuta. Nakon toga oslobođenje Jajca je bilo samo stvar vremena. Doduše, borba je vođena do svanuća i nastavljena i sutradan, negde do pred zalazak sunca. Oko 700 ustaša je poginulo, a zaplenjeno je mnogo oružja, municije i drugog ratnog materijala.

27

Neupućen čovek bi mogao pomisliti da je Lune na tom dugom ratnom putu mislio samo na borbu i da ga je rat pretvorio u gruba i neosetljiva čoveka. Doduše, on je bio visok i snažan čovek, ali je u njegovoj fizionomiji i samom izrazu lica bilo nečeg veoma nežnog i prefinjenog, kako to jednom reče revolucionar Puniša Perović — »krv junačka duša devojačka«. Zaista, nisam sreo čoveka kome bi ta pesnička figura bolje pristajala nego Lunu.

Smrt svakog ratnog druga teško mu je padala, a za bratom Ljubodragom bolno je tugovao. To mu je u duši bila teška rana koja nije zarastala, a s vremena na vreme bi se, neočekivano, pozleđivala. Tako je on, u septembru 1942. godine, za naš brigadni list »Bez predaha« napisao članak pod naslovom »Mladi vodnik«. Verovatno ga je tugovanje za bratom navelo da štogod kaže i o njemu, ne bi li bar malo dao oduška skrivenoj potištenosti, ali ga je to i povredilo. O tome je u dnevniku zapisao:

... Predao sam članak »Mladi vodnik«. Traže moje ime i ne veruju da je istina. To me je dirnulo i mnogo sam plakao. Ne znam šta mi je bilo... Razgovarao sam sa Ljubinkom o mome članku... Meni se uvek čini da ja ne bih trebao da pišem o mome bratu, ipak je nezgodno, a možda je to i pogrešno...

U stvari, Lune je zazirao od toga da mu ko ne prigovori zašto piše o svome bratu, jer je borba za sve jednako teško breme i obaveza da se bori i gine. Naravno, to niko od nas ne bi učinio, jer smo u našim listovima povremeno, koliko se to moglo, pisali i o drugim poginulim drugovima.

Kako je vreme prolazilo Lune se, izgleda, sve manje oduševljavao svojom novom dužnošću. U toj ulozi, posredno komandujući, nije mogao da nađe sebe. Osećao se, kako je intimnim prijateljima govorio, kao razapet između komandanta brigade i komandanta onoga bataljona sa kojim bi krenuo u akciju. Znao je da se mora brinuti o izvršavanju naređenja štaba brigade, ali i da se, s druge strane, strogo mora čuvati da ni slučajno ne učini nešto što bi povredilo autoritet i umanjilo samostalnost komandanta bataljona. U takvim uslovima nije lako održati do kraja pravilne odnose, pa se sve češće pitao: kakva je njegova uloga kao zamenika komandanta i kako da, kao ličnost, dođe do izražaja. On je bio od onih ljudi kojima je veoma stalo do sopstvenog ugleda, ali stečenog ne po cenu i neodmerenog ponašanja, demagogije i jeftine popularnosti, već primernim držanjem komuniste i revolucionara. Smatrao je da rukovodioci moraju da sagorevaju na zadacima i budu gotovo idealni, i sam u radu težeći tome. Voleo je da poznaje ljude sa kojima saraduje i zato se jako obradovao kada je, krajem avgusta 1942, za političkog komesara naše brigade došao Aleksa Dejović. Njih dvojica su bili prisni drugovi i odlično i neprestano su saradivali još od užičkih dana. Pred Aleksom se Lune potpuno otvarao, ali se čuvao subjektivnosti i svaki svoj postupak i ponašanje samokritički merio. Za svoje propuste i greške tako žestoko je sam sebe prekovao da je to ponekad, kako jednom reče Ješo, išlo »čak do samooptuživanja«. Svojim ponašanjem nikada nije bio zadovoljan, pa je 8. septembra 1942. godine zapisao:

Moje ponašanje i ophođenje prema ljudima nikako ne odgovaraju jednom komunisti; isuviše sam skučen i zatvoren. To je moja stara bolest.

Nekad su ga prilike i sticaj okolnosti dovodili u nezgodnu situaciju. Tako se, nedelju dana posle napada na Jajce, desilo da su Nemci i ustaše izvršili napad od Banje Luke i Travnika, zbog čega su se naše snage povukle jugozapadno od Mrkonjić-Grada. Lune se u toj situaciji nalazi sa Četvrtim bataljonom, kome je donedavno bio komandant, zapisujući u dnevniku:

3. oktobar, Sinjakovo: Preko Lisine dolazimo sa dve čete na Majdanske kose, jedna četa drži položaj na Borovnjaku. Zaspali smo, neprijatelj nas je iznenadio, povukli smo se na Sinjakovo. Našim povlačenjem neprijatelj se zabacio za leđa Drugom bataljonu. Zanočili smo na Sinjakovu. U međuvremenu smo poslali vezu za Ljuba. Krivo mi je što se sve ovo ovako desilo. Jučerašnji dan mogao sam bolje iskoristiti, neprijatelju su se mogli naneti veliki gubici... Opet sam pogrešio, želim da idem sa bataljonom, a grešim... Neću više.

Poput pravog istraživača, Lune je pratio kako narod gleda i ocenjuje našu borbu, šta i kako govori o partizanima. Zapažao je navike i karaktere ljudi, narodne običaje i ocenjivao koliko je to korisno za revoluciju, pa je zato, kad god mu se za to ukazala prilika, stupao u prisan dodir i vodio razgovore sa ljudima kraja u koji dođemo. Kada smo bili oko Mrkonjić-Grada on je, 11. septembra 1942. u dnevniku zapisao: »Razgovarao sam sa jednom siromašnom ženom; kaže da se moli Bogu za nas...« Mesec dana potom, u okolini Bosanskog Grahova, zabeležio je: »Ovde je narod potpuno partizanski. Sinoć sam bio na priredbi; devojke igraju partizanska kola...« O narodu oko Vrlike i Sinja u dnevniku stoji: »Ovde su nas dobro dočekali; seljaci su dobrodušni, vedri i raspoloženi za šalu i razgovore.«

On će i kasnije, u svom dnevniku, često ostavljati svedočanstva o susretima sa narodom, beleške o njegovoj veličini i patnji. I neka mi čitalac dopusti da se, bar za trenutak, manem stroge hronologije događaja i navedem samo koju pojedinost o tome, da bi se videlo kako je Lune duboko saosećao sa narodom, bio njegov istinski sin.

Na početku »četvrte« neprijateljske ofanzive Lune, negde u Bosanskoj krajini, zabrinuto gleda šta se događa sa narodom i piše:

Iz Banije i Korduna izbeglo je 25.000 duša. Strahoviti su prizori iz bežanije. Ovo me podseća

na srpsku bežaniju u prošlom ratu; narod go, bos i gladan, spasava svoje gole živote. Neka deca plaču od gladi, dajemo im hleba. Jedna devojčica viče sa kola: »Zdravo drugovi!«

U dolini reke Drežanke, februara 1943. godine, Lune zapisuje:

Prošao sam na čelo kolone i sa Četvrtim bataljonom došao u Striževo. Ovde je muslimanski živalj i lepo su nas dočekali. . .

Kod Šćepan Polja, 22. aprila 1943. godine, na reci Pivi, Lune je zabeležio:

Kod Uzlupa su četnici napravili most na žicu da bi prelazili u Bukovicu i pljačkali. Muslimane na Tari su pokrstili i sada se Suljo zvao Jovan, a Fata Milica. Vidi se koliko su te bande daleko otišle.

U jesen 1943. godine došli smo na Zlatibor, prvi put prelazeći u Srbiju posle povlačenja iz Užičke republike. Tada je Lune pisao:

Ovde se zadržavamo, a ja bih želeo što dalje u Srbiju. Narod nas voli i rado dočekuje, kao narodne oslobodioce. Srbija je sretna, ona diše i od radosti nadima svoje grudi. Njena deca idu joj u zagrljaj. . . Stižu nam vesti od kuća, ponekome dođe i majka. Narod nas rado dočekuje, znaju već i mesta na kojima smo mi Užičani vodili velike bitke. Narod saoseća s našim teškoćama i čudi se svemu što smo izdržali. . . Kad sam došao u Novu Varoš rekoše nam drugovi da je došao Čitov ujak i majka puškara Tanaskovića iz Sevojna. . . Priča nam o Srbiji. Narod mnogo pati i željno očekuje slobodu. Naše porodice neprijatelj maltretira i one nas željno očekuju. »Čuju« svaku našu pušku. Za nas koji smo otišli iz Užica niko i ne misli da smo živi. . .

U proleće 1944. godine, kad smo se nalazili oko Ivanjice, Lune je pisao:

Ja prosto osetim dušu našeg naroda i to mi da silnu snagu i ljubav, a razbukti mržnju prema našim porobljivačima. Dolazi starac i za borbu sa bugarskim okupatorom na Velikoj livadi veli: »Nije ovo Bregalnica!«, ili drugovi: »Samo kad sam čuo da ste ih pomlatili.« Osećanje nacionalne slobode čini mi se nije nigde tako razvijeno kao kod našeg naroda u Srbiji, možda je samo više u Crnoj Gori. Velika je šteta što je ovaj slobodarski duh prigušen Nedićevom i Dražinom izdajom i što nije razbuktan ustanak kao u drugim pokrajinama.

To su samo neka mesta iz Lunovog dnevnika koja neodoljivo svedoče o susretima sa naro-

dom. A sada da se vratimo događajima sa ratne staze brigade.

Petog decembra 1942. godine pripreman je napad na ustaško uporište u Livnu. Toga dana oko podne štab brigade je krenuo u pravcu Livna, sa Četvrtim bataljonom i prištapskim delovima. Pola časa pre toga iz Livna je neopaženo došla neka ustaška jedinica do sela Ljubinčića i, na oko 50 m poviše puta Livno — Grahovo, postavila zasedu. Niko to nije opazio, pa kad je naišla naša kolona — ustaše su odjednom otvorile po koloni jaku bočnu paljbu. Nastala je pometnja od iznenadne vatre izbliza. Dok se bataljon upinjao da prihvati borbu, ostali delovi su se u neredu povlačili. Od silne pucnjave tovarni konji su toliko povilenili da su se konjovocima istrzali iz ruku i pomamno jurili preko Livanjskog polja, kuda ih oči vode. To se desilo i sa konjem koji je nosio sanduke sa poverljivom arhivom štaba brigade. Za nevolju, u jednom od tih sanduka nalazila se i ratna zastava brigade.

Neupućeniji će odmah postaviti pitanje: šta će ratna zastava brigade u komori? Međutim, i taj postupak ima svoje opravdanje. Petnaest dana pre toga teško je ranjen zastavnik brigade Mihajlo Vukajlović Crni, zemljoradnik iz sela Bogojevića kod Arilja, a štab brigade nije odmah odredio drugog zastavnika, te se tako zastava našla u sanduku sa ostalim poverljivim materijalom. Naravno, to ni za koga nije moglo biti valjano opravdanje, pogotovu ako se ima u vidu da smo mi to najveće znamenje tek pre mesec i po dana primili u Drvaru, baš iz ruku Vrhovnog komandanta. Kada je to čuo, drug Tito je bio veoma ljut i uputio je brigadi oštar prekor: »To nisu krpe već proleterska zastava!«

U to vreme Lune se, sa dva bataljona, nalazio severno od Livna. Događaj sa zastavom teško ga je pogodio, o čemu je u dnevniku, sem ostalog, zapisao:

Još u Glamočkom polju jedan drug mi reče da je naša komora propala. Žacnu me za zastavu brigade. Kad smo došli ovamo Ljubo mi reče da je zastava pala. To me je pogodilo »kao grom iz vedra neba«. Nikad mi nije bilo teže, i Gat je lakši, stidim se od svakoga. Došli smo sa bataljonima u Ljubinčić i juče, 8. decembra, vodili istragu kako bismo našli zastavu. Vrlo mi je teško. Zastave nema.

U brigadi je zavládala potištenost. Gubitkom zastave izbrisano je sve ono dobro što je briga-

da do tada učinila. Svi smo se klonili susreta sa bilo kime iz drugih jedinica. Znali smo da će svako reći ili pomisliti: »A, vi ste oni što su izgubili zastavu!«

Sva traganja da se zastava pronađe ostala su bez rezultata. Nedelju dana kasnije, noću, 14. decembra, Druga proleterska divizija je napala Livno. Borba neprekidno traje, a ustaškim bunkerima je gotovo nemoguće prići. Ljudi ginu i padaju ranjeni. Negde iza ponoći Lune je naredio da se dovuče naš protivtenkovski top i iz njega tuku bunker. Ustaše su to osetile pa taj pravac »brišu« mitraljeskom vatrom. Tobdžije i bombaši su, ipak, dogurali protivkolac na svega nekoliko desetina metara i sa dve granate razbili ustaški bunker poviše puta. Tako je odbrana Livna načeta.

U isto vreme je, na istočnoj strani, 2. bataljon Četvrte crnogorske, neopaženo i kroz bodljikavu žicu, ušao u grad. To je među ustaše unelo zabunu i nespokojstvo, ali su se one uporno branile. Borba je nastavljena i sutradan, do pred sun. Tada su ustaše odjednom, u gomili, počele da beže prema Duvnu. Tamo ih je dočekala Druga dalmatinska brigada. Beže ustaše sumanuto i bacaju čizme s nogu da bi lakše umakle, a po njima tuku mitraljezi i naše haubice. Gledao sam prizor: granata padne u onu gomilu i posle eksplozije nastane čistina kao da je uragan zbrisao šumu. Za petnaest minuta po Livanjskom polju je ostalo pokošeno nekoliko stotina ustaša.

U sumrak se proneo glas da je Treći bataljon pronašao našu zastavu u zgradi ustaške komande. Od silne radosti, u Livnu smo počeli žestoko da šenlučimo... Radosnu vest i Lune je zapisao:

Naš Treći bataljon je našao našu zastavu. To je sjajno, mi smo došli do nje! U gradu nered i gužva, mrtvih ima dosta.

Na Neretvi

Lune je, kako se vidi iz njegovog dnevnika, 9. januara 1943. stigao na vojni kurs koji je organizovao Vrhovni štab u Bihaću. Tu su se okupili brojni daroviti mladi partizanski rukovodioci, izabrani iz mnogih jedinica i krajeva, da bi stekli šira vojna znanja preko potrebna za više vojne dužnosti za koje su predviđani. Tu je Lune, upućen na školovanje sa grupom drugova iz Srbije,

dnevnik vodio redovnije, svoja zapažanja i razmišljanja beležio detaljnije. Predavanja su počela 11. januara i trajala dnevno po osam časova, hrana je bila slaba, odvojenost od drugova teška. Redalo se: časovi, jelo, spavanje, što je Lune teško podnosio, pa već nakon nedelju dana, 16. januara, zapisuje:

I ova škola je kao i svaka druga do sada: nastavnici prozivaju, gledaju da se uči samo njihov predmet i moraš znati kako oni govore...

Često piše drugovima iz brigade, razgovara telefonom sa Ljubinkom Milosavljević, sa Aleksom i Krcunom. Pod datumom od 24. januara zapisuje i ovo:

Zelim da sam u brigadi. Čini mi se da ću u ovoj školi nešto izgubiti, tj. rutinu koju sam imao, a da neću naučiti ništa naročito. Traži se rešenje jednog taktičkog zadatka, a ja mislim da je zadatak šablonski postavljen. Branim svoje gledište, i u kancelariji nastaje žučna diskusija...

Lune — momak živa duha, komandant proletera koji nije prihvatao nikakve sheme, borac nestrpljiv da sa Buhom, Sirogojnom i ostalim slavnim bombašima juriša na bunkere, čovek vesela duha željan da se sa svojim Užićanima našali i zapeva — teško se mirio sa životom u klu-pama, sa monotonijom škole, sa taktičkim načelima, pa je, očevidno, bio i prestrog sudija. Kasnije će priznati kako nije mnogo zažalio što je nova, »četvrta« ofanziva, već 26. januara, prekinula to ratno školovanje. Škola je evakuisana i Lune je, između dugih kolona ranjenika i nejači koja se povlačila pred neprijateljem, hrlio za svojom brigadom. U Livno je stigao 1. februara, gladan i umoran, i zapisao:

Našao sam štab; nigde nema lepše nego u brigadi. Uveče smo išli na priredbu. Ovde je došao Tito. Proleterske divizije će na novi zadatak, Tito lično rukovodi.

Tako je Lune, nenadno, završio svoje prvo i jedino vojno školovanje, koje je trajalo svega dve sedmice. Čekali su ga, pred Neretvom, novi časovi iz ratne i životne škole, novi, najteži ispiti u bici za zaštitu hiljadu ranjenika i tifusara...

Druga proleterska je, odlukom druga Tita, krenula u protivofanzivu na Neretvi, kao pret-hodnica grupe naših divizija. I već na početku tog pohoda grupe Titovih divizija na istok, doživeli smo gubitke, a Lune se, brinući o svakome od nas kao majka o svojoj deci, teško mirio sa neminovnim žrtvama, sa gubitkom svakog druga.

Ratna sreća je, eto, htela da već u Vraniću, na početku pohoda ka Neretvi, pogine partijski rukovodilac Trećeg bataljona, Radomir Đurakić, student tehnike iz Ljubića. O tom izgubu Lune je 11. februara zapisao i ovo:

Drug Đuraka je poginuo. Zar ništa da ne napišem više o »ispisniku«? Srce mi se steže od gorčine. Đuro više ne postoji. Sedimo sami, nema više njegove šale i vedrine. Poginuo je sa partijskim spiskovima u ruci.

12. februar, Vranić (položaj): Sahranili smo drugove, tiho bez pomena. Polazemo naše živote u puteve novoga života.

Borbe na Neretvi (u nas poznatije pod nazivom »bitka za ranjenike«, a za neprijatelja kao operacija »Vajs I i II) za Luna su bile vreme dubokih doživljaja i velikih neizvesnosti, briga i radosti, strepnji i zanosa, iskušenja i pobjeda. Sago revao je u požaru danonoćnih borbi, uvek obuzet zebnjom hoće li zadatak biti izvršen. Živeo je u nekom čudnom uverenju da on mora svuda da stigne, sve da vidi i svima pomogne, da odmah intervieniše gde treba i da jednako služi primerom, jer uvek može biti kasno. Ni ovde, u najdramatičnijim okolnostima, to nije bio znak nepoverenja u ljude već neko posebno osećanje rukovodioca da će svojim prisustvom pokrenuti i one skrivene, zadnje, neslućene rezerve u ljudima, koje im omogućavaju da izvršavaju i naizgled nemoguće. Ponešto od toga Lune je, koliko je mogao i kako je stizao, upisao u svoj dnevnik. Uoči izbijanja brigade u kanjon Neretve, na izvoru Drežanke je zapisao:

15. februar, Striževo: Podrhtava mi ruka od umora. Trčim uzbrdo... Na sve strane vojska gamiže. Juče smo predanili u Rakitnu i prodiskutovali o zadatku. Došao je Krcun iz bolnice. Krenuli smo noćas u 12 sati i preko planine je bilo teško proći. Konji su padali, ljudi propadaju u jame, sve se kotrlja. Ovde ostaju i lipsavaju konji zaglavljani u jamama. Prešao sam na čelo kolone i sa Četvrtim bataljonom došao u Striževo. Ovde je muslimanski živalj i lepo su nas dočekali. Sada je četiri sata popodne. Treba da idemo na zadatak. Sedim na bregu i posmatram oštre grebene preko ove klisure. Misliće drugovi da sam se uplašio aviona, možda je trebalo da ostanem na svom komandantskom mestu. Noćas idem u akciju, odnosno na zadatak sa Prvim i Četvrtim bataljonom. Plaši me da li ćemo uspjeti. Videćemo, moramo biti čvrsta Titova pesnica koja će razbiti sve.

17. februar, Jesenjani: Juče nisam mogao pisati, kiša je bila jaka, ceo dan sam bio na položaju. Iz Striževa smo pošli na zadatak u 6 časova uveče. Drugi bataljon će napadati stanicu, a jedna četa Trećeg bataljona utvrđenje sa desne strane Drežanke. Ja treba da se sa Prvim i Drugim bataljonom prebacim iza Crnogoraca preko Neretve i da idem ka Bijeloj, da bismo tu napravili zasedu. Četvrti bataljon će da ruši put. Usput je kolona zastajkivala i oko 12 sati noću stigli smo na stanicu. Borba je otpočela. Pošao sam da vidim može li naša kolona da prođe. Na stanici jedan Italijan plače. Skela je na mestu i trebalo bi da se prebacujemo. Kada je Prvi bataljon već pristigao, sa one strane Neretve, drumom od Mostara, dolaze kamioni. Predlagao sam da se prebaci bombaško odeljenje. Ipak smo odlučili da se zadržimo na položajima sa ove strane Neretve. Bio sam kod Četvrtog bataljona. Crnogorci su otišli ka Grabovici. Oko 2 časa sišao sam u školu. Dolazio nam je štab divizije i doneta je odluka da se mora preći Neretva i likvidirati bunker. Prebacio sam se sa bombaškim odeljenjem Prvog bataljona. Crnogorci su već kod kamiona. U drugoj grupi je prešao Aleksa. Mlatili smo Talijane — fašiste: moja mašinka samo šepuje, a oni padaju kao snoplje. Ništa lepše nema nego mlatiti fašiste. Došao je u Jugoslaviju, a viče: »Nema fašisto!« Sa Prvim bataljonom sam otišao do Bijeje. Tu smo ostali celu noć, dok su se bombaši tukli sa nekim žandarmima. Stamat je gurnuo Talijana — fašistu sa ćuprije. Celu noć su naši ljudi hvatali »makarondžije«, kao kakve nesretnike dok su oni zapomagali: »mia mama, činkve bambino, Italija tuto komunisto, viva Jugoslavia«. Razrušili smo most. Pošao sam u Jasenjane, naišao je blindirani voz. Samo se prepričava o događajima iz borbe.

18. februar, Jasenjani: Na drugoj smo strani Neretve, za nas nema više prepreke, niko nas ne može zaustaviti. Zadatak smo izvršili, mlatimo moćnu talijansku vojsku... Peti bataljon nam se naoružao. Naše komordžije takođe hvatale Talijane. Bunker je likvidiran — predali su se kad im je nestalo municije. Na drumu su zaplenjena 24 kamiona, to su oni što su u toku noći došli. U toku dana su dolazile i dve tankete i obe su uništene. Naš protivtenkovski top je silno dejstvovao. Plen je ogroman, a sve je ovo bilo pošlo za Prozor. Štab divizije je, preko zarobljenog talijanskog oficira, tražio hranu za zarobljenike Talija-

ne i postavio zahtev da nas ne bombarduju avionima.

Pali su Rostov i Harkov.

19. februar, Jasenjani: Svugde se po čukama, jarugama i kanalima još nalaze Talijani. Vođeni su pregovori sa Talijanima o razmeni zarobljenika. Na pregovorima je bio Ljubo. Razmena je ugovorena i oni su doznali hranu za njihove zarobljenike. Četnici su pripucavali iz Ravni i Treći bataljon ih je noćas najurio. Štab divizije nam traži izveštaj o akciji, kao i zašto je razgrabljen plen. U Mostaru se mnogo priča o nama. Ovo su istorijski momenti. Prošle godine, 16. februara uveče, proveo sam čuvenu noć na Krnjači, ove noći sam pio vodu iz Neretve, a danas smo bili negde oko Bojanica.

20. februar, Jasenjani: Ceo dan smo se sklanjali od aviona. Došli su Krcun i Aleksa. Prozor je pao, plen je ogroman. Uveče, tek što smo ušli u kuće, naiđe avion. Bežao sam. Bombe oko mene eksplodiraju. Marko je poginuo. . .

22. februar, Jasenjani: Juče je bila velika jur-njava pa nisam mogao pisati. Bio sam u Drežnici, a Talijani mašu rukom na avion. . . Rano nam je stigao izveštaj od Prvog bataljona, oni su noću vodili borbu. Pošao sam na položaj preko Jase-njana. U Ravnima se čuje borba. Kad sam sišao u Bijeli Potok naši delovi se već povlače. . . Naredio sam potpuno povlačenje. Opet nizbrdo. Priča se da među četnicima ima partizana zarobljenih na Gatu, ko zna ko je sve tamo, možda je i on živ.

Lune je, eto, još hteo da veruje da mu je brat Ljubodrag, nekim čudom, u životu. Zapravo, nije hteo da veruje da je ostao mrtav na Gatu, iako sam mu ispričao da sam, sa dva koraka, video kako je Ljubodrag poginuo pred kulom na Gatu. Međutim, on i dalje gaji neku potajnu naidu, pa ga je čak i takva vest — da među četnicima na Neretvi ima i zarobljenika sa Gata — uzbuđivala, navodila ga na pomisao da je, možda, Ljubodrag još živ. Ta neraskidiva vezanost za brata ga je razdirala, pritiskala kao najteži teret, jači od njega, pa ga se nije mogao osloboditi.

O burnim događajima na Neretvi Lune zapi-suje:

1. mart, Drežnica: Bili smo na položajima kod Trećeg bataljona. Došlo nam je naređenje od štaba divizije — situacija nije dobra, moramo natrag. Kada smo prešli Neretvu nisam mislio da nas iko može zadržati. Četničke bande. . . spasoše Nemce

u Konjicu. Dalmatinci i naši Drugi bataljon najurili su četnike ka selu Gorancima, dobro su ih pomlatili. Stiže drugo naređenje — idemo ka Prozoru. To mi se sviđa, biće žestokih okršaja, pa kom obojci a kom opanci — tući ćemo se. Prebacujemo se za Jablanicu...

Dalje Lune zapisuje kako su taj ratni dan, u koji je pala i godišnjica Druge proleterske, proveli u maršu ka Jablanici, da bi tu bili svjedoci tragičnog kraja talijanske divizije »Murdje«, a narednih dana i učesnici istorijskog protivudara jedinica NOVJ, preko Makljena, ka Gornjem Vakufu, izvedenog sa ciljem da se zaštite ranjenici. To je Lune dokumentovano i nadahnuto sačuvao od zaborava u svom dnevniku, pod datumima od 1. i 2. marta, ali još dokumentovanije u članku »Na dan godišnjice«, pisanom nešto kasnije, zbog čega ga i objavljujemo umesto tog dela dnevnika.

»Danas je godišnjica formiranja naše brigade. Ovaj dan proslavljamo u putu, u pripremama za veliki boj.

Putujemo uz Neretvu; put razrušen, pruga iskidana, mostovi srušeni. U jarcima, ispod mostova, naduvene lešine konja i razna sprema. Prolaze grupice, kolone, komore, vrvi vojska. Neretva negde šumno huči, razbija se i penusa, ponegde tiho žubori. Već se spušta proljetno veče, sunce je zašlo iza planina. Stižem u Jablanicu: mala varošica, sva razrušena, groblje sprema i materijala. Zapaljeni kamioni, sanduci, bombe i granate, razrušeni bunker — označavali su poprište krvave bitke. Ulica je zakrčena gomilom vojske. Naši prolaze i idu u Prozor, gomile Talijana prolaze ili stoje besciljno na ulicama. Ovde su Koča i Fića, video sam ih sa Pekom i Mitrom.

Borbe se vode oko Vakufa. Naša brigada treba da se prebaci u selo Lug. Sedimo uveče u jednoj sobi kraj puta, odmaramo se i diskutujemo o situaciji. Ulicom prolazi naša kolona i gromka pesma zamiče u noć. Ulazi kurir i donosi naređenje: »Zbog situacije potrebno je da odmah produžite sa brigadom. Upućujte bataljone kako koji dolazi, stavićemo vam na raspoloženje kamione. Tito«.

Ne mogu da izrazim trenutno raspoloženje. Čini mi se da ovo nekoliko reči svetli nekom blještavom svetlošću. Od svetlosti ne vidim ništa sem slova: »Tito.«

Svež noćni vazduh miluje po licu. Šapuće povetarac kroz klisuru, šumi Neretva kroz tihi noć,

a u mojim ušima treperi samo jedna reč, jedna misao — Tito. Prolazim pored naših jedinica: treba da izbijem na čelo kolone, da ubrzam naše kretanje. Na putu je velika gužva, komore, konji, ljudi, kamioni koji prolaze tamo-amo, Italijani koji nose sanduke bombi, sve je u pokretu. Već sam izašao iz ove gužve i odmičem po putu koji se belasa u noći. Hteo bih da mi konj pojuri kao vihor, da se stvorim odjednom tamo, kod Vakufa. Situacija me mnogo zabrinjava. Čini mi se da sve okolne planine gledaju sa čuđenjem na nas: šta radimo po ovim klisurama? Svuda okolo nas, po svim planinama, keze svoje krvave zube Nemci, ustaše, Italijani i njihove sluge, kao psi pokorni čupavi četnički zlikovci.

— Drug Tito je u prvoj kući sa desne strane, svrati kod njega — reče mi Momo.

Ja bih da prođem nečujno pored te kuće, čini mi se najmanji šum poremetiće tišinu, uznemiriće njegove misli u ovim tako sudbonosnim trenucima. Čini mi se da on osluškuje svaku misao, svaki uzdah naših 4.000 ranjenika u Šćitu. Penjem se uz stepenice, za nekoliko momenata biću pred najmilijim drugom. Kroz mozak mi proleću razne misli, i brzinom munje sustižu se: »Možda spava? Možda čuti zabrinut zbog situacije? Možda?«... I već sam u sobi...

38

I ako sam ostao duže vremena učinilo mi se kao jedan trenutak. Kad sam izašao osećao sam se kao preporođen. Nisam više na okolnim brdima video neprijatelja koji nas vreba. Video sam poražene i potučene sve naše krvnike, video sam pobedonosni marš naše vojske preko njihovih leševa. U svakoj njegovoj reči video sam i bučni juriš naših bataljona. Crnogorski bataljoni izvršiće odmah pokret i ujutro rano stupiće u borbu. Te reči su govorile: neprijatelj je već odbijen i uništen.

Ja više ne idem, čini mi se da letim, voleo bih da stupim odmah u borbu, i nas kao čelični oklop štitiće reči druga Tita od neprijateljskih zrna«.

Lune je tek tu, od Tita, doznao da je пребивanjem naše brigade i drugih jedinica iz doline Neretve ka Prozoru i Gornjem Vakufu — otpočela završna i najdramatičnija faza bitke za ranjenike. Uostalom, malo kome je, sem Titu i njegovim saradnicima, bilo sasvim poznato šta se tada događalo na širem prostoru Prozorske kotline, a ranjenicima ponajmanje. U to vreme nalazio sam se, kao ranjenik, u Centralnoj bolnici. Početkom

Sa grupom prvoboraca užičkog kraja (prvi sleva Aleksa Dežović)

marta smo, sa našim ešelonom, stigli u selo Ravni, između Prozora i Duvna. Mi u bolnici nismo znali za taj pokret naše brigade uz dolinu Rame i Neretve, o čemu Lune piše, ali smo odjednom osetili da je situacija vrlo ozbiljna. Osluškiivali smo odjeke žestoke bitke i ratničko iskustvo nam je govorilo da je situacija ozbiljna. Doduše, bili smo sigurni da će naši drugovi, bilo iz koje brigade, učiniti sve da odbrane bolnice, ali nas je obuzimala i zloslutna misao: šta će biti ako ne budu mogli izdržati?...

O dramatičnim zbivanjima oko Prozora Lune beleži:

3. mart, Makljen (položaj): Borba se razvija na Makljenu, bataljoni se prebacuju kamionima. Na položaj odoše Veljko, Peko i Koča, što me nekako razveseli. Neprijatelj napada Prozor iz tri pravca. Izgleda da su obavešteni o našim snagama. Naša brigada je opšta rezerva. Napašće se ova neprijateljska grupacija. Prva divizija ujutro treba da izbije na Vrbas, samo da se održe ovi položaji u toku dana. U Prozoru su Ljubinka, Čana i sve ustanove, a svi ranjenici su u Šćitu. Peko se vratio sa položaja. Ja moram gore na položaj. Prvi bataljon je, kada sam stigao, izašao na položaj Crni vrh, a Dalmatinci se povlače. Naše haubice gruvaju, milina te poduhvata...

40

Nastupili su događaji koji Lunu celih devet dana i noći nisu ostavili ni trena da zapiše makar i retka. Evo o tome njegovog svedočenja:

12. mart, Borci (Krstac), 4 sata: Već toliko dugo vremena nisam mogao zapisati ni jedan redak. Ovo su najnaporniji dani, stalno pod borbom, stalno u pokretu. Od Makljena do Vakufa, od Vakufa preko Makljena i Ustirame do Ostrošca, a od Ostrošca preko Rame, Jablanice, Krstaca, Breze, Ljubinje, i Bijeje do Boraka. Koliko se samo osjećanja i slutnji zbilo za ovih dana, koliko se raznovrsnih momenata odigralo, i najzad, posle... napornog puta i neprespavanih noći, ti dugo očekivani Borci. Ovde je već sneg spao, jezero se modri u daljini između mutnih obronaka, a na vrhovima se beli sneg. Nekada su ovamo dolazila gospoda na letovanje, pela se od besa na Prenj preko koga sada mi krv prolivamo. Ovo mesto je divno samo se oseća zadah četničkog smrada. Svako mesto u kome su bili četnici mrsko mi je. Ovih dana imali smo dosta borbi sa ovim bandama...

Taj kratki ratni predah Lune koristi da podrobno zapiše šta se zbivalo u tih devet istorijskih dana i toliko noći u dolini Neretve. Predah

borcima je, pak, trajao dva dana, jer je, pod datumom od 14. marta i u istom mestu, zapisao:

Divno sunčano jutro. Sedim pod bukvom gde sam se sklonio od aviona. Četvrta crnogorska brigada je prošla napred. Sigurno ćemo i mi imati pokret i udaljiti se od ovog krvavog razbojišta Neretve i Rame. Nigde više neprijateljskih leševa nisam video nego tu. Svuda su: po jarkovima, propustima, u reci, u šumarcima i na putevima. Tako je moralo biti. Nama su spremali uništenje, a njihove zlikovačke duše su same srljale u propast. Sada se njihova tela raspadaju pod nogama proletera. Odmićemo se od razbojišta na kome ostade i naših dobrih drugova: Sadžak, Vlada, Adžija, pa Pero — nezaboravni drug, zatim Pavić. Tucu i moj zemljak Rutko (Radivoje Nikolić). Žao mi je toga dečka, prošao je tolike borbe i okršaje i postao član KPJ, a eto poginuo je, a da mu ni grob ne znam. Šta ću reći njegovim roditeljima? Gotovo su se sve naše snage prebacile. Nemci su ušli u Prozor, mi smo se izvukli i sada mogu da jure preko planine za nama. . .

Ovo je samo mali deo onoga što je Lune zapisao u dnevniku, za mesec dana neprekidnih borbi na Neretvi i kod Prozora, u bici za ranjenike, u kojoj je njegova Druga proleterska imala značajnu ulogu i časno izvršila svaki zadatak, u čemu su zasluge i zamenika njenog komandanta, druga Luna, velike i neosporne.

41

Rastanak s Aleksom

Vrhovni komandant je još ranije zamislio da grupa divizija pod njegovom komandom, posle proboja na Neretvi, produži nastupanje — preko Kosova, u južnu Srbiju. Ostvarujući taj zadatak, Glavna operativna grupa divizija je krajem marta 1943, izbila na Drinu, gde je zastala. Četnici, razbijeni u borbama na Neretvi i oko Kalinovika, koncentrisali su se na desnoj obali Drine, pokušavajući da odatle zaustave dalji prodor proletera. S tim u vezi su, u zadnjem času, srušili most na Brodu kod Foče. Na ruku im je išla i nadošla i plahovita Drina, na kojoj nigde u blizini nije bilo nikakvih plovnih objekata. Tada je drug Tito uputio poruku jedinicama — da Drinu svakako treba preći. U tom smislu je izdao i zapovest da Prva divizija Drinu forsira severno od Foče, kod Ustikoline, a Druga divizija južnije, kod Broda.

U Drugoj proleterskoj brigadi odmah se počelo istraživati: kako preći silovitu reku. Bilo je raznih ideja, ali je na kraju utvrđeno da nema druge mogućnosti osim da se napravi toliko dugačak splav koji će, zanet vodom, dosegnuti od leve obale do konstrukcije mosta. Ideja je bila privlačna i izgledala moguća, a tu je, na stovarištu, bilo i dosta balvana. Našlo se i nešto gvožđa, pa se politički komesar brigade Aleksa Dejović, inače metalac, prihvatio da, sa grupom drugova, kuje klamfe, u napuštenoj kovačnici. Kovao je Aleksa celu noć, neprekidno, jer je trebalo mnogo klamfi. A kad je, najzad, iskovao gomilu gvožđa — krenuo je na Drinu. Dok su borci nizali balvane, jedan do drugog, Aleksa je zakivao klamfe. Splav se počeo nazirati. Na nevolju, to se jedino moglo raditi na vodi i uz samu obalu, a četnici su, sa suprotne strane obale, jednako pucali i dozlaboga otežavali gradnju. Međutim, Aleksa je bio ne samo hrabar već i retko uporan čovek, pa je nastavljao da gradi splav.

Posle velikih napora splav je, konačno, bio gotov. Sve je išlo kako je zamišljeno, dok plahovita matica reke nije zahvatila otisnute balvane i ponela ih ka sredini. Pomamna reka se čudesnom snagom poigravala sa njima, baš kao da su to palidrvca, a ne teški balvani. Kod stare konstrukcije gvozdenog mosta odjednom je nastao tresak. Matica je raskinula balvane i odnela ih niz Drinu, u nepovrat.

Dok su jedni razočarano i tužno gledali kud im ode tolika muka, Aleksa se vratio u kovačnicu i počeo da kuje druge klamfe. Kako je dalje išlo sa splavom zapisao je Lune:

1. april, Đerđevo: Danas je 1. april. Kako bi se drukčije moglo reći? Možda bi se moglo zapisati da je to dan proleća — nailazak novih dana i novih događaja. Mart mi je uvek izgledao nekako mutan i mračan, a ovaj mart je bio istorijski, silan, snažan, plahovit. Sada je veče, a ovo je muslimanska kuća, prazna i pusta... Ljubo, Aleksa i Krcun su otišli na Drinu. Drinu sam željno očekivao i njene prijatne strane! Možda ovo izgleda i preterano, samo još ovo, samo još ovo. Na Drinu sam voleo uvek da dođemo, a sada ona stoji pred nama mutna i, nadolazeći, huji, podmuklo kao da ne poznaje svoje stare prijatelje. Možda je podivljala od novih klanja i krvi na njenim obalama. Eno, na onoj strani svaki šumarak i livadica su mi poznati. Mi smo lane, u zelenom maju, šetali onim stranama. Tamo dalje je Zavajat. Teš-

ko je preći na drugu stranu. Trebalo je da Dalmatinci više žure, možda bi ugrabili most. Ovako, Drina je sada granica između nas i četnika. Izdajničke bande čuvaju Talijane i misle da će nam onemogućiti prelaz. Oseća se da su nemoćni, njihovi izveštaji su utešna pisma propadajućih bezumnika. . .

3. april, Đerđevo: Juče je bio dan kada smo se spremali da pređemo Drinu. Svi borci jedva čekaju da se krene, pripreme su ozbiljne, postavili smo sva teška oruđa, koja su počela dejstvovati oko 5 časova. Mitraljazi kao da se razgovaraju. Dolina zahuji i eho dolazi niz Drinu, čini mi se da to ide sve do Srbije i da se tamo čuje. . . Naši nisu ni noćas uspeli, izgubili su u vremenu. . .

5. april, Kuti: Juče sam hteo da pišem, ali nije bilo vremena. Sišao sam i ja na Drinu da vidim šta se radi. Celu noć naši su radili i pripremali most koji bi pustili da voda nanese na gvozdenu konstrukciju srušenog mosta. Četnici mnogo ometaju rad. Izašao sam izjutra da vidim šta se desilo. Drina i dalje nemirno huji, a balvani stoje raskinuti. Ni ovaj pokušaj nije uspeo. Odmjednom sam se zapanjio, banditi izviruju iz rovova, a Aleksa slobodno ide putem, očekujem svakog momenta da će poginuti i osećam da će nestati drug sa kojim sam se toliko vremena zajedno borio, a i naši životi su nekako čudno vezani. Lud sam od straha, ja neću da on pogine, a on i dalje ide, još je živ! Sretno se prebacio i opet smo zajedno. Diskutujemo šta sad da radimo. Odmorili smo se i pošli ponovo na Drinu. Ja se prebacujem prvi. Tražim i čekam kuršum. Očekujem, očekujem — to su čudni momenti, ali čim sam pred zaklonom iz mene se instinktivno otima vrisak. Razgledamo nove mogućnosti. Artiljerija tuče, granate kao da hoće da nam zakače glave, padaju oko kuće u kojoj je Druga četa i eksplodiraju na dva-tri metra od nje, a ipak ljudi sede spokojno. Odlučili smo da doveče pustimo most, koji je služio za pravljenje splavova, tako što ćemo ga popuštati po žici. Od Krcuna sam dobio pismo da se pazimo. Pošli smo uveče i počeli da radimo. Opet smo dobili pismo od Krcuna u kome nam savetuje da sklonimo Aleksu u kuću gde je smešten Prvi bataljon. Razmišljam kako to da učinim i da ga prevarim, ali sam se predomislio. Lepo sam mu rekao da je potrebno da se skloni u kuću. On nije hteo — zaklonili smo se za balvane. Posao sporo odmiče, sve mi se čini kao da ljudi ne shvataju važnost ovog posla. Našli smo se u radi-

onici ja i Aleksa. On je tražio šrafove. Izlazimo napolje — bljesak! »To su opalili topovi«, reče on. Ja trčim pored barake, a on za mnom. Puzimo, zvižduk granate i eksplozija ispred nas. Nešto me tresnu u nogu, vičem: »Aleksa, jesi li živ?« On me zove i zajedno trčimo u kuću. On osta. Uneli su ga, teško je ranjen i u nesvesti. I, eto, dođosmo do hirurške ekipe. Krcun je sa nama i mnogo se ljuti. Izvršili su mu operaciju. Plašim se za njegovu nogu, ah, ja to ne smem ni da pomislim. Naši su ostavili prebacivanje za doveče.

6. april, Kuti: Ležimo u sobi, Aleksa se ne oseća dobro. Naši su noćas napustili most i on se slomio, krivo mi je. Dva bataljona Druge dalmatinske brigade su se prebacila. Osećam se nelagodno. Pisao bih dalje, ali dolaze doktori da previju Aleksu. To je užas. Ruka mi staje, kod nje ga je nastupila gangrena i noga se mora seći. On više ne može ići sa nama, to je strašno — njemu je teško. Kroz misli mi se ređaju svi događaji, ja ne mogu da zamislim da on nema nogu.

7. april, Kuti: Sve je gotovo, Aleksa je ostao bez noge. Ovo je za mene četvrti težak događaj, možda najteži, ja se moram odvojiti od najboljeg druga — od druga za koga mi je vezan ceo moj partizanski život. Osećam se teško, da mi je da idem bilo kud. . . Mislim mnogo o njemu i njegovima. Sada ne želim ići u Srbiju, jer, čini mi se, nemam s kim. Naša divizija se prebacila preko Drine.

8. april, Kuti: Dolazili su Mitar Bakić i Dapčević Peko. Čini mi se da je Aleksa bolje. Danas ide hirurška ekipa, a ovde dolazi divizijska bolnica. Naši su se već prebacili. . .

9. april, Kuti: Aleksu previjaju ranu — gangrena se širi, sve je gotovo, ja se moram za navek rastati sa najboljim drugom i ostaviti ga u ovim krševima. Prokleta Drina, ona nam je ovo donela. . .

10. april, Kuti: Ceo dan se Aleksa mučio. U jednom trenutku mi je rekao: »E, Lundžija, Lundžija, ako se sad izvučem sila ću biti. . .« Moje stanje ne mogu opisati; treba se staviti u položaj čoveka pored koga umire neko tako drag kao što je Aleksa. Kroz misli mi se ređaju svi događaji iz zajedničkog života, svaka sitnica izlazi mi pred oči. . .

Posle podne je Aleksu teže, često bunca i guši se, svestan je svega, ali se dobro drži.

U pola devet uveče je zaspao, teško diše, to su poslednji momenti. I ja sam zaspao, ali me budi

drugarica: »Umire!« Skočio sam. Njegovo srce treperi, on zeva — umire i njegov se život gasi. »Moj druže Aleksa!« Sada leži pokriven ćebetom, čini mi se da diše i da me zove. Umro je 9. aprila u 9,20 časova u kući Alekse Bodiroge.

11. april, Mješaje: Pripremamo sahranu Aleksa. Došli su Krcun i Boško Buha. Još jedanput sam otkrio njegovo lice; ono je mirno, samo njegove oči ne gledaju više u mene tako radosno i veselo...

Sve je spremljeno. Aleksu nosimo ka grobu. Sahranili smo ga. On ostaje ovde da gleda na Drinu koju nije mogao preći.

Krenuli smo za brigadom preko Broda za Mješaje. Na Brodu mi se činilo da ću ga videti, da će odnekud izaći.

Ovde je Ljubičić, vrši se prebacivanje preko Drine splavovima.

12. april, Orahovo: Prebacili smo se preko Drine splavovima i preko Kruščice putujemo za brigadom. Ovo su naši lanjski položaji, dobro su mi poznati, ovde smo bili ja, Dobrilo i Aleksa. Produžili smo za Orahovo... Sinoć smo imali sastanak — diskutovalo se o novom komesaru. Ne mogu da zamislim da njega nema. Predložićemo da ga proglase za narodnog heroja.

U Drugoj proleterskoj nije bilo čoveka koga Aleksina smrt nije potresla, jer smo ga dobro poznavali i iskreno voleli, s njime na ratnoj stazi brigade imali nezaboravne doživljaje. Ipak, Lunu je taj rastanak toliko teško pao da nije hteo da veruje u tu tragičnu zbilju. Iako je dobro znao da borba podrazumeva žrtve, on se nije mirio sa gubitkom Alekse, jer već sutradan zapisuje: »Na Brodu mi se činilo da ću ga videti, da će odnekud izaći!« Taj gubitak mu nikako ne izlazi iz glave, pa nedelju dana posle Aleksine sahrane piše:

Dugo nisam pisao o Aleksu, to je teško, ja ne mogu da zamislim da njega nema... Ovo mi je mesto dobro poznato. Sedim kraj crkve. Tu smo bili lane ja, Cana i Aleksa. Eno u onom borju ja i Dobrilo smo pisali izveštaj. Sada sam ja sam ovde.

Na dvadesetak dana kasnije nikako ga nije napuštala tuga za Aleksom, jer 2. maja zapisuje:

Do dolaska na Drinu imao sam više poleta, vere u sebe i uopšte nekako sam se drukčije osećao. Aleksina smrt je mnogo uticala na mene. To se meni kao komunisti nije smelo dogoditi. Postao sam apatičan na sve, a do tada sam voleo da vidim stare poznanike i da prodem kroz mesta

u kojima sam bio prošle godine. Voleo sam Srbiju. Počinjem da se sređujem, još nije dovoljno. Počeo sam da čitam, to će me okrepiti...

Nekoliko dana kasnije, za vreme borbi oko Foče, nastaje nova situacija, ali Lune jednako misli na Aleksu:

Nemci su prodrli u Foču i sada prave ispade. Nije mi prijatno... vraćamo se opet na prokleti Brod, Foču i Drinu. Drinu sam voleo, ona umiva majku Srbiju, ali ona mi je uzela Aleksu. Aleksu mog druga, mog brata, mog Aljošu. Suze mi naviru na oči, ja osećam još njegov zagrljaj. Čini mi se da ću ga videti i nekako mi je lakše. Čini mi se da on gleda na nas. Ja bih mu poslao pozdrav...

Vratili smo se. Na Brodu nema nikoga. Drina guta sve, ona ne poznaje ljude. Prelazimo na drugu obalu. Ne bih želeo da ikada više dođemo ova-mo. Aleksu ću obići... Mrzim ovo mesto.

Da mi je živ Aleksa ne bih se plašio, sve bi bilo dobro. Krcuna volim, ali strah me je da učinim ma i najmanju grešku. Sagoreću na poslu...

Nikada na Lunu nismo mogli uočiti kako on bolno preživljava neke trenutke, kao što smo to kasnije videli iz njegovih zapisa. On je prividno bio toliko miran da je čoveku čudno otkuda mu tolika snaga da se uzdržava kad su ga svakojake nevolje razdirale. Tome su bili dorasli samo pravi komunisti. A ko zna: možda ga je donekle umirivalo i to što je sva ta osećanja i doživljaje prenosio u dnevnik i u tom nemom »razgovoru« nalezio oduške, kao ono kad se čovek izjada bliskom čoveku pa nekako i nevolje lakše podnese.

Velika iskušenja Sutjeske

Petnaestog maja 1941. Nemci su, sa snagama od 127.000 vojnika, krenuli u »petu« ofanzivu, ili, kako su je oni nazvali, operaciju »Švarc« — ovog puta protiv 16.000 boraca NOVJ i 3.500 ranjenika koji su se zatekli u okruženju sa svih strana. Cilj im je bio da te snage sabiju u обруč, nabace na pivski plato i tu ih unište.

Prvih dana ofanzive Lune je, sa Drugom brigadom, bio na Drinskom frontu, na položaju Crni vrh, odakle je pratio prikupljanje Nemaca u Foči. On ne zna o razmerama ofanzive, ali na osnovi onoga što zna i vidi — ceni da nešto krupno pripremaju, pa u dnevnik zapisuje svoja strahovanja kako će se brigada pokazati i u ovoj, ozbilj-

noj, situaciji, svoje strepnje hoće li sam istrajati zbog čega nije mogao spavati, trepereći »kao liska na grani«.

Stalno opterećen neizvesnošću da li su preduzete baš sve i dovoljno energične mere protiv neprijatelja na tom delu fronta, Lune 20. maja zapisuje:

Predpostavljao sam da će Nemci nešto preduzeti kad su im stigla onolika pojačanja. Celu noć su tukli topovima, a oko 10 sati je došlo do sukoba sa Majevičkom četom koja je bila napred. Povukla se u rovove do Treće čete i tu je došlo do žestokog okršaja... Ova »stoka« može dobro da se mlati, treba ih samo sačekati na svakom koraku. Osećam se nekako radostan.

Sutradan, u Manastiru Hercega Šćepana, beleži:

Dobijam izveštaj od Ljuba: »Ovde će doći Prva proleterska i Treća krajiška brigada«. Ljubo kaže da se dobro držimo. Poslao sam izveštaj i pitao šta da radim. Nikada nisam nervozniji i zabrinutiji. Peti bataljon se povlači uz Zlatni bor... Mnogo sam iznemogao i umoran. Ne mogu da spavam. Šta li će biti? Najzad dolazi pismo od Ljuba da se povučemo. Video sam zarobljenog Nemca... Sišao sam do Šćepan Polja. Neprijatelj je na mostu. Prebacio sam se preko Uzlupa i sastao se s Krcunom. A sada, evo me u Manastiru i mine svuda okolo eksplodiraju. Mnogo sam uznemiren. Eto ih opet na Tari. Da li će preći? Bolje da poginem nego da to vidim.

23. maj, Soko (kod Šćepan-Polja): Četiri aviona prođuše za Rudine, a topovi brzom paljbom tuku Kruševo. Juče nas je bombardovalo devet »štuka«. Borbe su se vodile kod Čelebića i Zavajta, gde naši potiskuju Nemce. Tamo je stigla Prva proleterska brigada. Neprijatelj je uporan i, evo, došao sam na telefon da razgovaram sa Terzićem o situaciji.

Opet ofanziva, govori radio-stanica »Slobodna Jugoslavija«. Ja sam siguran u Tita... Gadovi opet misle da nas priklješte. Da nam nije ranjenika videli bi oni kako se mi tučemo.

Oduševljavao se moralnim stanjem boraca, što ga je uzbuđivalo i davalo mu neku neslućenu snagu. O tome svedoči i ovaj njegov zapis:

Sinoć sam bio na Uzlupu i prošao kroz Liječevinu. Sada čuvamo mostove. Peti bataljon je sinoć išao da napadne neprijatelja u Humu, pa se povukao na Uzlup. Ovde Nemci mogu da pređu samo preko nas — kad i poslednji naš borac po-

gine. Ljudstvo je to shvatilo i evo kako Prva četa piše štabu svog, Trećeg bataljona:

»Mi smo se ovde dobro utvrdili, nemamo bojazni ni od haubica ni od aviona, a kamoli od friceva. Dužnost nam nije naporna te nije potrebno da nas smenjujete. Bićemo ovde dokle bude potrebno, a onda ćemo i mi u hajku na friceve. Što se tiče hrane mi se uopšte na to nismo ni obraćali, glavno je da nam stigne sledovanje, navečer pojedemo pola i pola ostavljamo za doručak. Nije važna ni malo ta doprema hrane. Mi znamo da samo preko nas mrtvih može napred. (Dogurali smo cara do duvara a dalje se ne ide). Valjda smo svesni šta bi bilo kada bi i dalje odstupali. Smenu nemojte slati nego da nas malo obavijestite o Drugoj i Trećoj četi kolike su žrtve imali i koje. Haubice su nas danas tukle ceo dan, ali to ne menja stvar. Avioni isto tako. Želja nam je svima da ceo naš bataljon krene za fricevima — da im da lekciju da vide šta su proleterici«.

Ocenjujući držanje »friceva« u tim borbama oko Čelebića, Lune 24. maja beleži: »Đavoli su ovi Nemci: hvataju na bombu, a ako osete čvrsto, oni curiknu,« dodajući da bi oni tek videli svoga Boga kad bi nešto Saveznici preuzeli hiljade i ovde ugroženih ranjenika.

48 U Manastiru Hercega Šćepana zapisuje 25. maja:

Miriše trava na ruševinama grada, dok vetar, nekad jače a nekad slabije, zanjše rascvetali glog ispod velike stene. Dok neprijateljske haubice iz Bastasa brzom paljbom tuku Kruševljane i dok sa Vučeva naš »brđanin« ponosno, kao soko sa planine, pljuje na teške fašističke haubice — sedim na steni i osmatram položaj. Kroz misli mi se ređaju razne pretpostavke šta sve može da se desi. Kod Zavajta se čuje borba. Naši su tamo počeli opet opšti napad juče u 11 časova. Čini mi se da su zadržani, borbe se vode oko Zečijeg brda. Naši su na Vučevu imali sukob sa neprijateljem, ali nisu otišli u napad jer se, prema iskazima seljaka, od Gacka spušta jaka neprijateljska kolona. Ovo ako bude istina neće valjati. Sinoć je Maksić primetio da se nešto priprema na Tari. Mislim: mogao bi neprijatelj pokušati i ovde neko prebacivanje, mada mu je ugrožen levi bok. Treba biti drzak i napadati ga bezobzirno. Juče je došao Bilten Vrhovnog štaba u kome se saopštava da se u našu vojsku uvode oficirski činovi. Nekako me to nije oduševilo, valjda ova situaci-

ja utiče na mene. Jutros su stigle vesti: Tito je izdao zapovest za opštu ofanzivu. Neka vide Nemci da nema šale! Pruge će da lete u vazduh! . . . Aleksa je proglašen za narodnog heroja.

Eno, neprijatelju odlazi komora iz Huma, možda se povlači. Šta li rade naši na Vučevu?»

Lune je znao da Prvi i Drugi bataljon tih dana vode borbu sa Nemcima na platou Vučevo, shvatajući da je to »kritična tačka« ove ofanzive. Naime, drug Tito je već tada odlučio da se naše snage iz okruženja probijaju pravcem: Piva — Vučevo — Sutjeska — Zelengora i, dalje, preko Jahorine u istočnu Bosnu. Razmatrajući raspored i namere neprijatelja, Tito je uočio da bi se naše snage našle u veoma teškoj situaciji ako bi Nemci zaposeli plato Vučevo, koji dominira iznad Pive i Sutjeske, pa je još 18. maja naredio Drugoj proleterskoj brigadi da na taj zemljišni objekat hitno uputi dva bataljona. Izbor je pao na Prvi i Drugi bataljon koji su, za tri dana i dve noći, usiljenim maršem, stigli do Vučeva i uskočili u žestoku borbu prsa u prsa. Nemci su, verovatno i sami shvativši značaj Vučeva, uporno jurišali, a proleteru su ih zbacivali nazad, ka Sutjesci, delevujući bombom i nožem. Proleteru su i sutradan odolevali Nemcima i od tada održale Vučevo, dok su stigle Majevička i druge brigade od kojih će svaka, u krvavom hrvanju sa Nemcima, oduživati svoj dug na tim položajima. Nemci, su, očevudno, kasno shvatili značaj Vučeva za ishod svoje ofanzive, pa će tuda, ka Sutjesci i Zelengori, proći sve jedinice Glavne operativne grupe i Centralna bolnica.

49

Popodne 28. maja i Lune je, na čelu kolone, penjući se padinom i gotovo okomitom stazom koja izvodi iz kanjona Pive na plato, izbio na Vučevo:

Krenuo sam za Vučevo. Put od Pive je težak i konji sa tovarima teško idu. Odmah iznad Pive, uz stazu mrtav drug — desetar, koji se već raspada. Strašan prizor rata. Krv mi navire na oči, ovo radi fašizam. Ovaj put je težak i za zdravog pešaka, pa mislim: ako ovuda budu morali ići ranjenici — kako će to izdržati. . .

Narednih dana drug Tito je naredio Drugoj proleterskoj brigadi da krene u dolinu Sutjeske. Ona će tamo, na Košuru i Krekovima, a zatim dolinom Usovačkog potoka i, naročito, na Košuti, danima i noćima krvariti i obezbeđivati prolaz Vrhovnom štabu, glavnim jedinicama, kolonama ra-

njenika. Činila je to kao i druge jedinice i zajedno sa njima, hrabro i odgovorno.

Lune je uvek bio sa borcima iz prvog borbenog reda, gde je najteže, najodgovornije.

Situacija je za sve vreme bila zaista krajnje teška: neprijatelj sa svih strana, borbe stalne, mnogo ranjenih i bolesnih, nesanica i umor, a od hrane nestalo i konjskog mesa, pa su ljudi jeli bukovo lišće i travu. Neprekidne borbe i pokreti do krajnosti su iscrpljivali ljude. Kolena su klecala, a nailazili su sve teži dani, ali smo svi bili sigurni da ćemo izaći iz ove situacije. Ofanziva je do krajnosti iscrpela ljude, što nije mimoišlo ni Luna. On više nije imao snage ni dnevnik da vodi, pa je tek 14. juna, prvog dana nakon proboga drugog obruča, koga su Nemci obrazovali na putu Kalinovik — Foča, nastavio da piše:

Ne znam kako da počnem posle ovoliko dana nepisanja. Da opišem samo prirodni izgled mesta, gde sam pisao poslednjeg datuma i ovog, pa bi rekao mnogo. Usovački potok — klisura Sutjeske. Kiša stalno lije, a pod stenom vatra koja je natkrivena šatorima... Zlokobno štekću nemački šarci i klisura ječi od eksplozija haubičkih zrna... Tamo su Krekovi — popaljeno selo, Košur i mali pošumljeni brežuljak iznad ušća rečice Hrčavke u Sutjesku, koji dominira celom dolinom Sutjeske iznad Popova mosta do Bastasa. Kiša neprekidno pada... Blato do kolena i zemlja pišti od vlage pod nogama. Ljudi se skupljaju oko vatrica, mokri od glave do pete. Glad, ništa za jelo sem hladnog konjskog mesa sa koga curi voda. O odmoru i spavanju da se i ne govori. Stalni napadi na Košur, a neprijatelj se uporno brani. Kiša, blato, krv i ranjeni drugovi. Neprijatelj navlaže sa svih strana, pa se zato i postavlja pitanje Košura, jer je preko njega put za Vrbnicu.

Spremljena je ofanziva sa planom da se unište naše snage. Na svim sektorima se vode krvave borbe. I tako stalno: Usovački potok — Krekovi, pa opet Usovački potok — Krekovi, a od njih dalje sve crnje i gore. To ne može da se opiše, za nas koji smo sve to preživeli, i koje je ova situacija tako ugnjavila — sve je obična stvar. Meni je obična stvar videti kraj puta konja, koga je ubila bomba ili granata, kako ljudi kidaju meso i presno ga jedu, ili kako razvlače konjska creva i drobove. Malo dalje, oglodan konjski kostur sa koga su drugovi, verovatno, zbacili tovar, zaklali ga i pojeli meso. Ljudi jedva idu, neošišani su, neobrijani i neumiveni, jer po nekoliko dana nije

bilo vremena za umivanje. Leže, jedu travu ili va-
de korenje iz zemlje. Eto, to su obične slike, a
iznad glave stalno avioni, i to su obične svako-
dnevne pojave.

Nije se ni moglo pisati, i eto, to što sam za-
pisao olovkom, to je sve. Bolje bi bilo da sam
uvek pisao pomalo, jer se ovako ne može dati
jasna slika svega onoga što se zbilo, mada mi je
to duboko urezano u dušu, u sećanje, pa zato ne
mora ni biti u dnevniku.

Ja pišem dnevnik. Ovaj niko do sada nije či-
tao. . . Ovih dana sam mislio da prekinem pisa-
nje. Moj stari dnevnik je izgubio Krcun, odnosno
zakopao ga je sa ostalim stvarima. Mnogo mi je
žao i krivo zbog toga, jer taj dnevnik mi je kao
drug koga više nikada neću videti.

Sada smo daleko od svega što smo videli i
preživeli na Sutjesci. Ova sela su kao i naša u
Srbiji: vrtovi, voćnjaci, livade. Potočići vrve na
sve strane. Istina, više ne puca tako blizu, ali avi-
oni su vrlo aktivni. Možda ćemo se malo odmori-
ti, a možda i ne. Izvukli smo se iz jednog obruča
i svakako će se situacija sada bolje razvijati.
Sada smo i terenski u boljoj situaciji, možemo
manevrisati kako hoćemo. Što se tiče ishrane to
je velika suprotnost: tamo konjsko meso, a ovde
kajmak i mleko. Ljudi sad vedrije gledaju na si-
tuaciju.

Što se mene tiče ja se nisam dobro držao,
mnogo sam iscrpljen i iznemogao.

Prošlo je nedeju dana a Lune opet nije zapi-
sao ni jednog retka u dnevniku. Tek 20. juna se,
u selu Stojni, prihvatio pisanja:

U selu Mazlina održali smo 15. juna partij-
ski sastanak. Drugovi su mi primetili da se u to-
ku ofanzive nisam snašao. Nisam dobro rukovo-
dio bataljonima. Kod mene se oseća zamor i rav-
nodušnost. Kao zamenik komandanta brigade ni-
sam odgovorio, izgubio sam poverenje od strane
štabova bataljona, a i odnosim se prema njima
isuviše hladno, »kao da ne osećam da su to lju-
di«. Ova stvar me mnogo zbolela, prosto me ra-
zočarala. Čini mi se da nikada do sada nisam po-
svetio toliko brige oko vođenja jedinica, a, eto,
uspeha nemam, ja to priznajem. Pre bih rekao da
drugovi nisu dobro i pravilno kritikovali i da im
to tako izgleda. Ali srce me boli kad mi se pre-
bacuje da ja ne osećam za ljude, to me poražava,
jer ja bih, čini mi se, za svakog našeg borca krvi
dao. Nastojao sam da što više vladam situacijom,
da se svugde nađem, razvedrim ljude i pokažem

primerom kako se treba držati. Ali, popustilo se, snaga je izdala. Fizički sam toliko oslabio da se i duševno vrlo rđavo osećam, mada to ne sme biti uzrok, ali je ipak tako. Kod mene je sada stanje opasne ravnodušnosti. Eto, juče, kad su nas banditi iznenadili, ja sam želeo da me kuršum pogodi. Zamišljam kako bi to bilo divno da mi prsne glava i da se više ne mučim. Sada tek žalim Aleksu. Aljoša, moj dobri družo, tebe nema i ja ne osećam tvoj drugarski pogled. Nema više detinje i srdačne šale, da drug druga razveseli. Mislim na tebe, mislim na Srbiju, Aljoša, ona mi nije mila i draga, jer tebe nemam i ja neću ni ići tamo. Družo, šta bih ti sve imao pričati, ala bismo se narazgovarali! Ali, daleko sam od tebe! Aljoša, evo sam blizu Glasinca, blizu Rabra.

Prosto mi dolazi da više ne pišem. Ovo je kukanje i jadikovanje ljudi malograđana, a ja sam komunista. Ali sam, eto, takav.

Taj inače redak trenutak Lunova sumornog raspoloženja je, kao obično, veoma brzo potisnut — novim oduševljenjem. I neposredno posle toga, kad smo izbili pred Olovo, on je zapisao:

Bosna, to je divna zemlja: kulturna i nekulturna, bogata i siromašna, šumovita i krševita, partizanska, četnička, i ustaška, to je zemlja koja je naše utočište. Srce mi je igralo od radosti kada smo se sa Zelengore spuštali ka Ratkovcu.

52

Velika iskušenja »pete« ofanzive Lune je duboko doživljavao. O tim događajima on je imao svoje mišljenje i ocene, svoje nemire i preterivanja, ali je u svemu tome bio dobronameran i krajnje samokritičan. I upravo kada smo zauzeli Olovo drug Tito je navratio i malo se zadržao u brigadi. Lune je o tome zapisao: »Ja sam isuviše pesimistički gledao na našu brigadu. A Tito kaže: 'Na Prvu i Drugu brigadu možeš se osloniti sto posto.« Ta Titova ocena Luna je odjednom umirila, ulila mu samopouzdanje, donela osveženje. Tito mu je pomogao da odagna sumnje i podozreња u to da li je brigada dobro izvršila svoje zadatke u tim strašnim danima Sutjeske i Zelengore. Lune je počeo da se oporavlja, a nekoliko dana kasnije neočekivano je došlo novo ohrabrenje, što je zapisao u dnevnik:

2. juli, Ravne: Sinoć je u Kladnju bila konferencija starešinskog kadra naše Druge divizije. Mnogo sam se radovao tom sastanku, ali nisam potpuno zadovoljan zbog neobjektivnosti i nesamokritičnosti nekih drugova. Krivo mi je zbog toga.

Na sastanku je bio i drug Tito. Govorio je, a njegove reči su tako blage i tople pa kad ga slušaš poduzima te milina. Govorio je o razvoju ofanzive i o držanju naše vojske. Vrlo pohvalno se izrazio o našoj brigadi.

Jutros smo došli iz Klادنja. . .

Ne mogu da pišem od oduševljenja. Neka me milina obuzima, prosto imam želju da poletim preko ovih lepih polja i sela koja se jedva primećuju iz gustih voćnjaka. . .

Čuvši u nekoliko dana dve Titove visoke ocene Drugoj proleterskoj brigadi, Lune je shvatio da je bio preoštara u nekim svojim ocenama, a pogotovu u samokritici. Jer, to je bilo priznanje i štabu brigade, u kojem je on bio zamenik komandanta, a u više navrata i komandant jedinica na odvojenom pravcu. Naročito je držao do ocena Vrhovnog komandanta, čoveka u koga je, i na Neretvi i na Sutjesci, imao neograničeno poverenje, čijim se likom i delom oduševljavao, ostajući dosledan misli koju je u dnevniku zapisao kod Bosanskog Grahova: »Dobio sam Titovu sliku, to je za mene najveće odlikovanje«.

Sudeći, po svemu, Lune nije uvek ni znao koliko se bori sam sa sobom, ali je mnogo puta osetio koliko je ta borba mučna, kako je teška, smatrajući je dugom komunista prema Partiji i narodu. Na sreću, on je bio dovoljno snažna ličnost da bi i iz tih borbi uvek izlazio kao pobednik.

53

Preskupa mostarina na Limu

U jesen 1943. godine Druga proleterska brigada se nalazila oko oslobođenog Prijepolja. U to vreme u Sjenicu su stigle jače nemačke snage, među kojima i zloglasna 1. brdska divizija, u okviru priprema za izvođenje operacije »Kugelblic« (blesak munje). O tome je naša obaveštajna služba dobila podatke, pa su, u očekivanju da Nemci krenu ka Prijedoru i Pljevljima, Prvi i Drugi bataljon naše brigade sredinom novembra upućeni na položaje ka Sjenici, poviše Prijepolja. Tako reći svakog časa se očekivalo da Nemci krenu, a naša obaveštajna služba je stalno dolazila do novih podataka koji su upućivali na zaključke da će kao sutra napasti, pa onda opet da će narednog dana, i sve tako. Ali, kako bi prošao koji dan — Nemci bi sedeli u Sjenici, baš kao da ih na našoj strani ništa ne zanima. Tako su štabovi brigade i

divizije svakodnevno upozoravali naša dva bataljona da se upravo sutra u ranu zoru očekuje napad Nemaca i da treba da budu oprezni, a sutradan se Nemci ne bi pomerili, pa su ta ponavljanja duga dve sedmice na kraju izgubila svrhu. S tim u vezi u štabovima bataljona i komandama četa opreznost je vremenom slabila, a i borci su se nekako opustili, pa je svuda zavladała neka ležernost. Ko zna: možda je to neprijatelj smišljeno proturao glasine o svom napadu a s njim nikako da počne, čime nas je doveo u zabunu.

Bilo kako bilo. Nemci su napali tek 4. decembra noću, očevidno dobro pripremljeni, što se vidi i po tome što su se prvi put poslužili našom, partizanskom taktikom i obuhvatnim manevrom. Jednom kolonom su pošli desnom obalom Lima, a između reke i naših položaja su ih proveli neki izdajnici koji su dobro poznavali teren. Da nevolja bude veća, te noći je pao prvi sneg, pa su se Nemci maskirali belim ogrtačima što im je omogućilo da budu gotovo nevidljivi. Tako su pred samu zoru uspeali da neopaženo uđu u Prijepolje i zaposednu bunkere oko mosta na Limu, koje su svojevremeno izgradili Talijani. U isto vreme, Nemci su drugom kolonom išli cestom dolinom Mileševske reke i također neopaženo došli u Prijepolje, dok je cestom od Sjenice nastupala glavčina sa motomehanizovanim delovima. Tako je oko naša dva bataljona neprijatelj zatvorio krug, dok je samo manji deo Prvog bataljona, na desnoj obali Mileševske reke, izbegao opkoljavanje.

54

U osvit je, na Koševinama i Sokolici, poviše Prijepolja, na položajima naših bataljona, otpočela strašna borba. Kada su naši sagledali situaciju krenuli su niz padine Sokolice ka Prijepolju, da zauzmu most na Limu, ali su ih Nemci dočekali vatrom iz bunkera i vratili nazad. Malo kasnije sišli su u dolinu Lima i opet krenuli ka Prijepolju, na most. Ali most se, u po bela dana i još po snegu, nije mogao zauzeti, pogotovu zbog toga što su to Nemci očekivali i otvarali uragansku vatru. U tim jurišima četa Prvog bataljona je prepolovljena, a i Drugi bataljon je izgubio dosta ljudi.

Kada ni tu nije išlo, naši su krenuli nazad, uz Lim, prema selu Divci. Na obali je nastala gužva jer je inače plahovita reka bila nabujala, a mnogi nisu znali ni da plivaju. Sad je svaki pojedinac mislio kako da pređe na levu obalu. Čekati se nije moglo, pa su se najhrabriji uhvatili za ruke i pošli u vodu, ali su ih sa čuke počeli da

kose nemački mitraljezi. Vode Lima su se zacr-
vene, a matica je odnosila leševe proletera. Me-
đutim, novi borci su polazili u vodu, ali ih se
većina podavila, dok su se samo pojedinci doko-
pali spasonosne obale.

Onda je komandant Drugog bataljona, Milan
Rakić, naredio da svi koji nisu ranjeni pođu za
njim ka Sokolici i Koševinama, na položaj. Ubrzo
je i tamo nastala krvava borba, jer su Nemci u
međuvremenu, dok su se naši bavili napadom na
Prijepolje, zaposeli bunkere na Sokolici. Osim to-
ga Nemci su, kao mravi, nadirali od Sjenice, a
naši drugovi su jednako odolevali i junački padali.
Poginuli proleter i Nemci ležali su izmešani, a
ponegde je ostao neki teški ranjenik, već na izdi-
saju, kome niko nije mogao da pritekne u pomoć,
niti su to ranjenici u onom paklu očekivali. Tako
se ginulo do noći.

Dok se ovo događalo na Sokolici, u Prijepo-
lju se jednako čula paljba. Tamo je protiv Nemaca
vodila borbu Prva šumadijska brigada, koja je ov-
de nekoliko dana ranije stigla iz Srbije. Šumadin-
ce smo svečano dočekali i oni su se smestili u
zgradu bivše bolnice, do samog mosta na Limu.
O prodoru Nemaca i oni su kasno doznali, te su
se tako našli u veoma teškoj situaciji. Doduše,
oni su bili na levoj obali, preko mosta, ali izlo-
ženi silnoj vatri, pa je svaki pokušaj izlaska iz
zgrade značio smrt. U međuvremenu stigli su i
tenkovi u Prijepolje, pa su topovima razarali zi-
dove bolnice. Da drama bude teža, šumadinci su
se zatekli gotovo bez municije, jer su baš toga
dana trebali da krenu u Pljevlja — radi odmora
i snabdevanja.

Sa jedne i druge strane Lima ceo dan je tra-
jala borba na život i smrt. Ni šumadincima ni pro-
leterima pomoć spolja se nije mogla pružiti, pa je
na pomolu bila tragedija. Samo je naš Treći ba-
taljon, sa kamenog uzvišenja Gradina, donekle
zadržavao Nemce da ne pređu most, i tako olak-
šavao položaj šumadincima.

Spustila se noć. Samo 90 šumadinaca je, pod
zaštitom mraka, uspelo da izađe. Nastalo je dra-
matično prebrojavanje: oko 400 boraca iz Druge
proleterske i Prve šumadijske brigade izginulo je
toga dana.

Tu ljudsku dramu je ceo dan, sa druge oba-
le, gledao Lune, gotovo izbezumljen. Hodao je kao
u bunilu i toliko se obeznanio da se puna tri da-
na nije setio slova u dnevnik da zapiše. Tek 7. de-
cembra kao da je malo došao k sebi;

Sta da pišem, nema više naše Druge proleterske brigade, nema herojske brigade koju su stvarali heroj Leković i heroj Aleksa. Nema više našeg slavnog 1. i 2. bataljona. Nema više junaka, divnih i veselih drugova; krv moja, delovi moga tela, moji životi — sada ih više nema. Za jedan dan ih je progutao Lim, uništili su ih nemački krvožedni vuci. Tužno je to i strašno posmatrati kako heroje, proletere i cveće našeg naroda odnosi mutni Lim. . . Neke sada Lim izbacuje daleko nizvodno. Gledam proletere, junake sa Čemerna, Jajca, Livna, heroje sa Drine i iz pete ofanzive — kako tonu i nestaju u talasima, odnosi ih Lim. . .

Već pada noć. Silazim u Seljašnicu i tražim štab brigade. Stoji kuća, gde je bio Drugi bataljon, stoji i ćuti nema. Eto, na tim kapijama i na tim prozorima do juče su stajali drugovi. Sada njih više nema, a kuća zjapi kao grobnica, i tako mi se čini kao da ih je ona predala Limu. . .

Kada god uzmem ovaj notes, moji mili i dragi drugovi, ja ću se setiti vas, vas junaka sa Lima. Ovaj dnevnik će me uvek podsećati da u borbi ne žalim život i da u njoj ginem kao što ste i vi umeli i znali ginuti, moji mili proleteri! Kada god uzmem ovaj dnevnik uvek ću se setiti vas, i uvek će mi lebdeti pred očima slika Lima i krvave Sokolice. . . Uvek će mi u srcu zaplamsati mržnja, zaplamsati plamen koji će pržiti fašiste i, znajte drugovi, to će biti moj dug prema vama. . . Sve što napišem posvećujem vama, sve ono što uradim posvećujem vama, sve ono što stvorim posvećujem vama, a radiću samo kako ste vi radili! Ako padnem, i svoj život posvećujem vama, vama borci, junaci, proleteri 1. i 2. bataljona i slavne Šumadijske brigade. . .

Drame na Limu i oko njega za Drugu proletersku Prijepoljem nisu završene. Nama je ta ćudljiva i pomamna reka još po nekim događajima ostala u stravičnoj uspomeni. . .

U prvoj polovini marta 1944. godine naša brigada je ponovo izbila na Lim. U to vreme Vrhovni štab je naredio da Druga proleterska i Peta krajiška divizija krenu iz Sandžaka u Srbiju i da se tamo spoje sa partizanskim snagama u Toplici i Jablanici. Radi izvršavanja tog zadatka naša brigada je Lim trebalo da pređe u Rudom. Međutim, četnici su zaposeli desnu obalu, pa smo pokušali da reku pređemo preko konstrukcije srušenog mosta u Rudom. Lune je o tome zapisao:

Vršim raspored lakih bacača i mitraljeza, a zatim su stigli veliki bacači i top. Prvi bataljon

Jane Milovanović na vrhu Vučeva, u vreme bitke na Sutjesci

će napred i već su formirane bombaške grupe i odelenja koji će prvi preko mosta. Ugovorio sam znak pištaljkom za početak dejstva oružja. Spustili smo se u usek puta ispred samog mosta. Priprema počinje. Na drugoj strani tišina, a onda kroz noć i šumove Lima razleže se pisak pištaljke. Srce mi bije da iskoči. Zatim drugi pisak. Opočeše mitraljezi i bacači. Blesak eksplozija osvetljava most i brdašce na drugoj strani koje su zaposeli banditi. Obuzima me neka luda radost, čini mi se; preskočio bih Lim. Bombaši trče preko mosta i dolaze do vrha lestvica, a ja žurim da vidim šta će biti. Jedan drug pada, drugi prignječen zastenja, dok jedna mina eksplodira na samoj ivici iznad lestvica. Bombaži se opet u koloni vraćaju natrag drugom stranom mosta, tako da se na mostu pravi jedan krug. Ostajem ležeći na daskama. Sa lestvica se izvlače Kuvelja i još jedan drug. Razgovaramo o mogućnosti prolaza, potrebne su nam merdevine i ja trčim natrag da ih donesem. Naređujem da oruđa dejstvuju. Čupam kosu od besa dok banditi sa one strane, iz železničke stanice, podvriskuju. Opet trk na most. Ne može se preko vode, skinute su daske. Vraćam se u Sjeverin. Oni sa one strane primakli se Limu pa zvižduću na obali. Uzmem jednu mašinku pa se i ja spustim na obalu i čekam. Čekam, a onaj tamo laje. U jednom trenutku ga ugledah kada se mrdnu iza jednog drveta. Pustih rafal, sevnuše hici kroz šiblje i bandit prestade da zviždi.

Savo se složio sa tim da se Lim ne može preći na ovom mestu, već da se na drugom mestu prave splavovi. Umoran sam, čini mi se ništa ne osećam. Drugovi me zovu da idem, a ja bih spavao u blatu, samo da ne idem nikuda dalje. Došli smo u Sjeverin, jedva čekam da legnem...

U traganju kako da se pređe Lim, odlučeno je da se naprave dva čamca. Ali, nastale su nevolje zbog nemanja materijala, a i ljudi vičnih tom poslu. Ipak, čamci su, nakon nekoliko dana, sagrađeni, doduše malo nezgrapni, gotovo kao sanduci, pa i nesigurni, ali bolje se u toj situaciji ništa nije moglo učiniti.

Kad je pala noć prva grupa boraca je krenula. Svi su bili naoružani automatima i puškomitraljezima. Srećno su prešli na drugu stranu i ako su četnici sipali uragansku vatru. Čamci su se vratili i poneli drugu grupu. Već pri kraju, na onoj strani, veći čamac je potopljen. Ljudi su poiskakali na obalu i započeli borbu protiv četnika. Lunc je ponovo bio svedok nove drame na Limu:

Naši bombaši su na drugoj strani. Prešao je nekako i veći čamac. Kako se pojavio na reci nastala je strašna pucnjava, a onda ga je nestalo, izgubio se, izgubilo se na njemu 12 ljudi. Doznajemo da je čamac oštećen kuršumom, ali da je, ipak, prešao, odnosno ljudi su prešli, a čamac potonuo. Komandant divizije je naredio da se ljudi vrate, ali čime? Još imamo samo ovaj mali čamac, ali sa svih čuka i iz šumaraka samo plamte mitraljezi, seva i bande vrište. Naša vatra ih ništa ne zbunjuje; ili su pijani, ili su, stvarno, hrabri. Počinje da dejstvuje i haubica od Priboja... Dolina se guši u ropcu mitraljeza, bacača i topova.

Prebacili smo i mali čamac na drugu stranu, ali kada je pošao natrag prevrnuo se. Sada više nema mogućnosti za spasavanje ovih ljudi. »Šta da radimo sa ranjenikom!? Ja ću sakupiti ljude, izdajte mi naređenje« — čujem glas maloga Andrije. I na to se moralo doći. Zar da nam 26 boraca, junaka ode u neizvesnost? Čini mi se kao da se s njima opraštam pred izvršenje smrtne presude. Dogovaramo se o njihovom probijanju i dajemo im pravac za Strmicu. Ranjenika da ostave, a rekao bih im da ga ne ostavljaju... Ostajem na samoj obali da vidim kako će se probiti, kad ugledah preko vode kako se nešto miče i čuh kako puše čovek. Jedva izađe. Veslač Dalmatinac je preplivao i potpuno je iznemogao. Malo više iz trnja neko viče: »Drugovi!« Ante se go drži rukama za pruce i ne može dalje. Još nikada nisam video tako iznemogla čoveka. Šta li je sa našima? Ređaju mi se likovi milih drugova: Kuvelje, Đelkape, Stošića, Andrije, Kalkana, Beranje i Vojnića, blagog i gotovo detinjastog lika, koji mi je malo pre srdito govorio: »Beži ispred mitraljeza!« Njegove oči i njegov mitraljez su bili uprti u neprijatelja. On tada nije znao ni za šta drugo sem za neprijatelja. Pre nisam mogao ni pomisliti da je on takav, ali ja mu i sada u očima videh sjaj mržnje prema neprijatelju. Eto, on je ranjen i ostavljen na drugoj strani.

Paraju dolinu eksplozije, preleću meci i ukrštaju se »zlatne putanje«. Čekam... naši su se probili bez borbe i zamakli u crnu noć bez glasa. Ali i dalje se puca, i dalje huji dolina...

Došao sam u Ustibar, a jutros ovde u Sastavke. Jutros me u putu stiže Ante, bos, jaše na konju i smeje se. Za njega je sada Lim šala...

Sinoć smo održali sastanak. Diskusija je bila plodna. O borbama na Limu moje gledište se ne slaže sa gledištem ostalih drugova... I ovoga pu-

ta Lim nam je dao velika iskustva. On nas uči da pri operacijama na rekama treba biti vrlo oprezan. Do detalja predvideti sve mogućnosti, bez obzira na neprijatelja na onoj strani. Treba biti do maksimuma oprezan i obazriv i ne prenagliti u poduhvatima. Ovakve akcije iziskuju naročito dobru podelu rada i pred svakog pojedinca se postavlja velika odgovornost za rad na dodeljenom sektoru.

Još jednom je Lune bolno doživeo taj zloćudni Lim. A tek šta bi zapisao da je znao kakva je bila sudbina ovih drugova koji su se te noći prebacili preko Lima, u četničku pozadinu. Oni su, u narednih deset dana, svi izginuli u danonoćnim borbama protiv četnika, osim Andrije Smiljanića i Mitra Kalmana.

Na mnogim rekama Druga proleterska je plaćala odveć skupu mostarinu, ali nigde tako kao na Limu — životima desetina hrabrih drugova.

Susret sa majkom

60 U okviru operacije prodora grupe divizija NOVJ u zapadnu Srbiju i Šumadiju, Druga proleterska brigada je, u drugoj polovini aprila 1944. godine, izbila zapadno od Ivanjice, u dolinu Moravice. Za vreme ustanka tu je nastala Moravička četa, koja se sada nalazila u našem Prvom bataljonu. Nakon povlačenja iz Užica, krajem novembra 1941, ti borci su sada prvi put došli u svoj kraj. Svi su onda verovali da ćemo se brzo vratiti ovamo, ali događaji su krenuli takvim tokovima da su prošle, eto, dve i po godine dok smo dočekali taj trenutak. Mnogi se nisu vratili: iz Ivanjice i okolnih sela pošlo je 35 partizana, a sada se vraćalo samo 9.

Narednih dana prešli smo u okolinu Arilja. Tu je 1941. godine formirana čuvena Ariljska četa, a to je sada bila 2. četa u našem Prvom bataljonu. U povlačenje iz Užica pošlo je 66 Ariljaca, a 38 se nije vratilo sa ratnog puta. Srce svakog od njih je zaigralo pri pomisli da će mu se sada, ukazati prilika da svrati i do svoje kuće, kad je već dovde stigao. Tako je i Lune pomislio i u svoj dnevnik zapisao: »Nisam se nadao da ću u moj kraj doći u ovakvoj situaciji, ali, eto, možda ću naići i pored moje kuće, mada mi je krivo da još nije sloboda«. To što je mislio Lune mislili su i drugi borci, nadajući se i žarko želeći da se vrate

svojim kućama, ali se za to gotovo nikome nije pružila prilika, jer se nismo zadržavali na tim pravcima; nije bilo vremena, ili je brigada prošla mimo njihovih sela, a osim toga i četnici su se svuda oko vrzmali...

Naša brigada se 26. aprila nalazila u selima Grivska i Kruščica kod Arilja, gde smo iza podne dobili zapovest za pokret. U toku noći je, tačno u naznačena vremena, trebalo da predemo stari put Požega — Ljubiš, zatim izbijemo na železničku prugu i drum Užice — Požega, i do 2 časa iza ponoći predemo stari put Požega — Užice. Naš Četvrti, Užički bataljon, kome je Lune svojevremeno bio komandant, određen je u prethodnicu. Išao sam na čelu, sa komandantom bataljona Božom Đorđevićem. Ali nešto »zaslugom« vodiča, a više zbog nevremena — stalno smo se usput zadržavali pa, u odnosu na zapovest, znatno kasnili. Kiša je sve jače padala, a bila je tako mrkla noć da se prst pred okom nije video. To je naglo usporilo pokret. Često je prekidana kolona i znalo je da prođe i pola časa dok se uspostavi veza, tako da naš marš uopšte nije tekao po planu i zapovesti. Tako smo tek u praskozorje stigli u selo Potpeća, gde je naređeno da kolona stane. Štab brigade i neki članovi štaba divizije svratili su u jednu kuću, da se dogovore šta da se dalje radi, jer je, prema zapovesti, još pre nekoliko časova trebalo da predemo prugu Užice — Požega, a mi smo tek stigli na nekoliko kilometara pred njom. Našao sam se tu i slušao razgovor članova štaba. Neko je rekao da je sada nezgodno ići dalje, jer dok stignemo do pruge — potpuno će svanuti i neprijatelj će nas sigurno, opaziti, pa bismo mogli pretrpeti veće gubitke, već da se ovde zadržimo do noći. Drugi su, opet, smatrali da bi baš to bilo rizično, jer će nas Nemci u toku dana, verovatno, otkriti i jačim snagama zaposesti komunikaciju, što bi nam potpuno onemogućilo prelaz. Najzad, većina je bila za to da se ide dalje — pa kako bude. Smatralo se da neprijateljskih snaga, verovatno, ima na komunikaciji, ali da nisu velike i da nam se ne nadaju, pa ćemo ih iznenadnim nalletom razbiti. Naređeno je da krećemo. Znao sam da ćemo za nepun sat vremena stići na prugu, a nismo imali nikakvog alata ni eksploziva za rušenje, pa sam u selu uzeo dve sekire i jedan kramp. Žurili smo jer je već svanjivalo.

Od sela Potpeća išli smo sve naniže. Neosetno se razdanilo i pred nama se otvorio širok vidik. Sasvim lepo su se videli pruga i drum kako

krivudaju dolinom reke Đetine. Dosta brzo siđosmo u samu dolinu. Začudo, oko pruge i druma se niko živ nije video. Pomišljali smo da se neprijatelj, možda, pritajio i čeka nas na cev. Ipak, izašli smo na prugu a da ni jedan metak nije ispaljen. Drugu četvrtu smo odmah uputili levo, na položaje sa kojih će obezbeđivati prelaz od Užica, a desno je otišla Treća četa. Uto od dvojice sredovečnih seljaka čusmo da tek što nije naišao nemački voz od Užica, koji svakog dana u to vreme ovuda prolazi. Na to se komandant Božo i ja zgliedasmo. Brigada je tek počela da prelazi prugu i trebaće još pola časa dok cela kolona pređe na drugu stranu.

— Daj brže da rušimo! — reče Božo.

Bez oklevanja dohvatismo one sekire, koje sam uzeo u selu, i počesmo udarati po zavrtnjima na sastavcima šina. Izmahivali smo svom snagom kako bismo prekinuli prugu pre nego što naiđe voz. Božo i ja smo bili metalski radnici pa smo to donekle i stručno radili, tako da smo za desetak minuta sve zavrtnje »precvikovali«. Potom svratismo jedan vod iz kolone koja je još uvek prolazila, i ceo blok od osam metara dužine, zajedno sa pragovima, prevrnusmo u stranu. Tako je onde gde je maločas bila tračnica — ostao goli nasip.

62

Ubrzo smo, na svega stotinak metara od nas, ugledali lokomotivu koja je vukla kompoziciju od Užica. A kako je naša zaseda sa kose otvorila na voz vatru, mašinovođa je naglo povećao brzinu. Lokomotiva je odjednom stigla do onog mesta gde je pruga prekinuta i onda je nastala ljuta cika čelika i drobljenje kamena. Kao opčinjeni, gledali smo kako lokomotiva ide dalje po kamenom nasipu bez tračnica, kao da će da preskoči na deo neporušene pruge i odjuri ka Požegi. Odjednom se doslovno nasadi na čelo i zari u nasip, a prvi vagon se, uz gromovit tresak, uzdiže preko nje. . .

Nastade trenutak neizvesnog iščekivanja, a zatim iz neprevrnutih vagona počеше da iskaču: Nemci, Bugari i ljotićevcu, te jurnuše ka nama po više puta. Zasipali smo ih vatrom, a oni su i dalje nadolazili. Neki nemački oficir dođe nam na sedam-osam koraka, a ostali su ga pratili u stopu. Osusmo još jačom vatrom po njima i bacismo nekoliko bombi te ih tako odbismo. Kako se oni sunovratiše mi pojurismo za njima. . .

Oslobodismo oko stotinu civila koji su putovali vozom. Među njima su neki naši drugovi našli svoje rođake, a već poznanika je bilo dosta,

jer su to mahom bili Užičani. Sa civilima je izašlo i oko 30 omladinaca mobilisanih u tzv. »nacionalnu službu«.

Kad se više niko od civila nije pojavljivao iz voza, opet zametnismo borbu. Kuršumi zasviraju oko nas. Malo zatim s druge strane voza opazismo desetak Nemaca i Bugara kako, preko čistine, beže ka Đetinji. Prenesmo vatru na njih i sve ih pokosismo. Predade nam se i nekoliko desetina Bugara; na naš poziv i, očevidno, sa olakšanjem pobacaše puške, ali pošto im pogibe oficir...

U međuvremenu, štab je naredio da onaj deo brigade koji se još nije prebacio preko pruge — okrene prema Gorjanima, i tamo pređe komunikaciju. Moralo se žuriti, jer Užice nije daleko, pa su otuda mogla stići pojačanja, a osim toga pretila je opasnost da nas neprijatelj dočeka i na starom putu Užice — Požega, koji još nismo prešli. Zato su Prvi i Treći bataljon, koji su već bili na drugoj strani, odmah produžavali dalje — u pravcu Dobrodola, Lunovog rodnog sela.

Kad je čelo naših jedinica izbilo u selo Leliće, kod Lunove kuće su čuli da je stigla partizanska vojska u kojoj ima dosta Užičana. Pronela se vest da je i Lune tu. Za njegovu majku Radinku to je bio najsrećniji trenutak u životu. Za tri godine svakojake vesti je očekivala, pa i one najcrnje, ali se uvek nadala da će joj se sinovi vratiti. Silno uzbuđena, krenula je u donji deo sela, gde je doznala da joj sin zaista dolazi, i to kao partizanski komandant. I kako bi koji deo kolone nailazio, raspitivala se:

— Ide li, drugovi, moj Lune?

— Ide, ide, evo ga, samo što nije stigao — odgovaraju joj proleterci koji nailaze, sa poštovanjem je gledajući.

Majka Radinka je bila nestrpljiva da što pre vidi svog Mila, pa se propinjala na prste, jednako gledajući niz kolonu ne bi li među onima koji nailaze prepoznala sina.

— Ide li, momci, moj Mile? — pitala je, a onda dodavala Lune, znajući da ga tako zovu.

— Evo ga, sad će, majko.

Oni su, stvarno, prošli mimo Luna, jer je on, po običaju, ostao sa začeljem, da neko ne bi izostao. To Radinka nije znala i nju je obuzimala strepnja, jer se dole, odakle je dolazila kolona, jednako čula pucnjavu. To smo mi još vodili borbu oko voza. Po vatri nam se činilo da je ostalo još samo nekoliko Nemaca, ali nismo mogli da vidimo gde su se sakrili.

Zaokupljeni borbom, zaboravili smo koliko je vremena prošlo, a po svemu sudeći dugo smo se bavili oko voza, jer je u jedan mah Lune počeo odozgo da nas doziva:

— Božo, Kostja, hajdete, vas čekamo.

Žao nam je bilo da pođemo jer nam se činilo da ćemo za neki minut likvidirati i onih nekoliko preostalih neprijateljskih vojnika, a želeli smo i da voz zapalimo. Međutim, kad je Lune počeo da nas poziva, izgledalo je da nećemo za sve to imati vremena i odjednom nas je obuzelo nestrpljenje. U nameri da potpuno likvidiramo Nemce, počeli smo se brzopleto ponašati. Naglo sam izvirio izvan zaklona, da vidim gde su se ti Nemci zavukli, a u tom trenu kuršum mi prosvira titovku iznad same leve slepoočnice. Osetio sam to kao da me je neko ovlaš dotakao po kapi te se povukoh u zaklon. Onda sam počeo polako da izvirujem i taman sam pomolio levi kraj glave izvan zaklona kad mi kuršum opet zviznu kapu, gotovo na istom mestu gde me maločas pogodio. Povukoh se opet u zaklon i bacih bombu kod točkova vagona odakle mi se činilo da Nemač gađa. Malo zatim opet sam provirio, kad me i treći kuršum okrznu. Očigledno, Nemač je precizno gađao.

64

U međuvremenu, odozgo nas je Lune već nekoliko puta požurivao, a mi smo jednako obećavali da ćemo odmah krenuti, čudeći se zašto je toliko navalio kad neprijatelju niotkuda ne dolazi pojačanje. Međutim, mi smo potpuno smetnuli sa uma činjenicu da je on silno uzbuđen, jer je posle tri godine stigao pred svoje selo. Sigurno je, obuzet neizvesnošću šta li će zateći kod svoje kuće, goreo od nestrpljenja da odmah pođe, ali nije hteo nas da ostavi. Osećaj odgovornosti da on o svemu uvek mora voditi računa i ovog puta je nadjačao želju da krene i da se što pre vidi sa porodicom — ako ikoga nađe živog. Uporno je čekao dok i poslednji borac od voza ne krene. Dugo se on tako savlađivao i, najzad, nije mogao da odoli, pa je krenuo naniže, da nas povuče. Neosetno mi je došao iza leđa, na svega dva koraka.

— Hajde, bre, ostavljajte sve to! — uzviknuo je srdito.

Kad sam ga ugledao kako stoji na bedemu spopao me užas pri pomisli da ga onaj Nemač, koji je meni već tri puta probio kapu, hvata na nišan.

— Lezi Lune, lezi brže, ubiće te! — vikao sam usplahireno.

— Hajde, more, idi previj se, vidiš da si ranjen! — odvrati on razdražljivo.

U stvari, on je opazio kako mi se na levoj butini razlilo crvenilo po čakširama i pomislio da sam ranjen. Međutim, to je bilo crveno mastilo, do koga sam došao prethodne večeri, kod škole u Kruščici. Tamo sam našao bočicu crvenog mastila i stavio je u džep, da bismo imali čime pisati naslove članaka u našem bataljonskom listu. Slučaj je hteo da me pri jurišu na voz, u času kad je poginuo Boro Marinković, metak pogodi posred te bočice i tako se mastilo razlilo kao krv. Sada nisam imao vremena sve to Lunu da pričam, već sam paničnim glasom opet povikao:

— Lezi, Lune, gađa te Nemač!

Taman pomislih da skočim i da Luna svalim na zemlju — kad se on neprirodno zaljulja, izgubi ravnotežu i — pade. Božo i ja mu pritrčasmo. Lune je ležao na leđima, zatvorenih očiju i teško je othukivao. Dlanovima je trljao čelo, kao da sa glave svaljuje neki teret. Opazih malu rupu poviše levog oka. Iz rane se slivao tanak mlaz krvi. Sa olakšanjem pomislih da rana nije smrtonosna.

Brzo ga iznesosmo naviše, do zaklona, i stavismo mu prvi zavoj. Onda načinismo improvizovana nosila: dve vrljike smo vezali opasačima i preko toga stavili šatorsko krilo, pa ga četvorica drugova ponesoše.

Posle toga nas spopade ratnički gnev, te se vratismo na prugu, rešeni da po svaku cenu likvidiramo one pod vozom. A oni su jednako davali otpor, očigledno računajući da će im stići pomoć. U tom času pored mene se odnekud našao Sava Jovanović Sirogojno, najbolji bombaš brigade.

— Trči, Sirogojno, ovuda — pokazah mu brežuljak na desnoj strani — i zađi im iza leđa. Otuda nam se ne nadaju.

Sirogojno jedva dočeka i odjuri. Mi onda otvorismo jaču vatru prema vozom kako bismo pažnju Nemaca skrenuli ovamo. Malo zatim Sirogojno se već odozdo javljao piskavim glasom:

— Hajte, drugovi, silazite, isterao sam ih!

Dole smo zarobili tri Nemca, neke visoke, snažne i zadrigle ljudeskare. Oko levog rukava su nosili trake na kojima je pisalo da su iz zloglasne »Princ Eugen« divizije. Kod njih smo našli i snajpersku pušku iz koje je neki od njih i Luna pogodio u glavu. Sirogojno ih je isterao iz betonskog propusta koji im je služio kao dobar bunker,

zbog čega im onolikim bombama nismo mogli nauditi.

U međuvremenu su svi naši već otišli, pa smo nabrzinu pokupili oružje i potom zapalili voz. Zamakli smo za brigadom upravo kada je od Užica pristizalo zakasnelo pojačanje Nemcima...

Zabrinuta Radinka dugo je gledala niz utabanu i kaljavu stazu, kojom je prošla brigada. Uto su pored nje naišla nosila.

— Koga to nosite? — upita neko od partizana.

— Luna! — procedi jedan ispod nosila.

— Mile moj! — Radinka bolno ciknu i zakamenila.

Nosila produžiše dalje, a Radinka krenu za njima...

Tako Lune, najzad, stiže tamo gde se rodio. Lekari, među kojima i Saša Božović, dadoše se na posao oko rane, ali odmah utvrdiše da je Lune neće preboleti. Glava mu je već pomodrela od podlivene krvi.

Dok je majka očekivala da Lune otvori oči, tiho prozbori:

— Mile, sine, pogledaj tvoju Dadu...

Radinka Milovanović beše od one vrste plemenitih žena kojima se iz svakog postupka vidi i iz svake reči izbija da su mirne i tihe naravi, da svoja neraspoloženja nikada ne pokazuju vidno i burno. Nezadovoljstva, potresi i nemiri uvek su sagorevali u njoj, bez velikog plamena i dima. Takva je bila i sada. Netremice je gledala u Lunove zatvorene, otekle i pomodrele očne kapke, dok je ležao u dubokoj nesvesti. Teško je disao i krkljao kao da se guši. Od zloslutnih predosećanja Radinku bi lekari odvrćali kada uđu da Lunu daju injekciju. Ona se nadala da će to biti spasonosno...

U više navrata u posleratnim godinama pričala mi je Radinka o tome kako je doživljavala te trenutke kraj uzglavlja na smrt ranjenog sina. Ceo Lunov život joj je onda, kako mi je govorila, izlazio pred oči. Dok se nadala da će se sve to, ipak, dobro završiti, setila se kako mu se obradovala kada ga je rodila, 12. februara 1921. godine, kao prvu mušku prinovu u kući.

Rodio se kao izrazito slabačak, pa su mu, nešto i zbog toga, a više kao prvencu, baba, deda i roditelji posvetili svu ljubav. Mazili su ga i otkud god bi koje od njih došlo nešto bi mu donelo. A on je bio umiljat, veoma bistar i, već od malena, jako osetljiv dečak. Majku je silno voleo i pone-

kad je sa njom razgovarao kao odrastao čovek:
— Ti se, Dado, mnogo umoriš idući vazdan za poslom.

— Umorim se, Mile, ali mlada sam pa mogu.

— Kad porastem sve ću onda ja da radim, a ti ćeš, Dado, da se odmaraš.

— Tebe će Dada poslati na škole, pa se nećeš ovako mučiti na selu.

— Ja ću, Dado, biti doktor!

Kad je završio osnovnu školu i pošao u gimnaziju, Miodragovo školovanje je bilo mnogo teže nego varoškoj deci. Gimnazija u Užicu od sela je bila udaljena oko 15 kilometara, pa toliki put nije mogao svaki dan prelaziti peške. Zbog toga su mu plaćali kvartir u Užicu, gde bi mu otac Vojimir donosio hrane, što se s velikim odricanjem odvajalo jer su Radinka i Vojimir u to vreme već imali petoro dece.

Potrebe su bile sve veće, a s njima je Miodraga pritiskala sve veća oskudica. I kad je završio četvrti razred gimnazije, roditelji su se našli u nevolji kako dalje da ga školuju. Kako god bi okrenuli — nikako kraj s krajem da sastave, a tada su već imali tri sina. Razmišljao je Vojimir: ako sva tri sina ostanu kod kuće i vremenom se podele — biće tri puta veća sirotinja nego što je on. Ništa prihvatljivo nije moglo da mu padne napamet, ali je rešenje došlo sasvim neočekivano: nakon dužeg porodičnog dogovaranja, major Ostoja, rođeni Vojimirov brat, o svom trošku je odveo Miodraga u bogosloviju, u Prizren. Vojimiru se činilo da je to dobro i povoljno za njegovog prvenca, jer je školovanje o trošku crkve, a posle će, kao pop, dobro živeti negde u parohiji.

Na veliku žalost cele porodice, Lune nije primljen u bogosloviju, jer je na prijemnom ispitu pokazao krajnje odsustvo sluha, pa je vraćen kući. Vraćao se tužan i čemeran, najviše zabrinut što će selo reći, kako će ga zlobnici zlorado dočekati kao nesposobnog.

Roditelji su osećali da je Miodrag teško razočaran i povređen, pa se dogovoriše da upregnu svu snagu i da ga dalje školuju »pa makar sa kozom orali«. Ubrzo je nastavio da uči gimnaziju u Užicu. Za Radinku je to doba njegovog života bilo sve tajanstvenije. Često bi ponešto iz sela o njemu čula, pa i to da ga njegovi drugovi zovu Lune. Desilo se to u V razredu gimnazije, kad su počeli da uče latinski jezik. Miodrag je oduvek imao naročito razvijen osećaj ponosa i odgovornosti, pa se mnogo sekirao kada mu nešto ne bi

polazilo za rukom. Kad bi se ljutio na sebe u licu bi se sav zajapurio i usplamteo, uši mu se začare, a oči sevaju. Doduše, nalazio je snage da se i tada kontroliše, ali uzbuđenje nije mogao da sakrije i jednom je neko od njegovih drugova, kad je bio u takvom stanju, u šali rekao:

— Eno, jede se kao mesec!

Ubrzo su đaci naučili da se Mesec na latinskom zove »Luna«, a nekako u isto vreme se i Miodrag zbog nečega dobro nasekirao, pa je neko kliknuo:

— Vidi ga, jede se kao Luna!

Tako učenika Miodraga Milovanovića počеше zvati Luna. Njemu se to nije dopadalo, ali se njegovi »kumovi« baš onda zaintačiše: Luna, te Luna, da bi ubrzo tu imenicu preokrenuli na muški rod. Miodrag tako dobi nadimak i ostade Lune. Radinki se s početka to nije sviđalo, jer je najviše volela kad punim ustima kaže »moj Mile«, ali se vremenom i ona na to privikla.

Mnogo štošta je u školi prošlo što Radinka nije znala, niti je mogla naslutiti, a sem ostalog i da je Lune negde u VII razredu gimnazije primljen u SKOJ. Tada se u Gimnaziji i Učiteljskoj školi značajan deo rada na marksističkom obrazovanju mladih ljudi odvijao kroz delovanje literarne družine. Jednom je, za sastanak te družine, Lune zadužen da pripremi uvodno izlaganje o životu seoske omladine. On je svakom zadatku prilazio veoma odgovorno i kad je došlo vreme sastanku Lune je pročitao referat. Na početku je rekao da se na selo gleda u idiličnim slikama, dočaravaju se prirodne lepote, cvetne livade i pašnjaci po kojima pasu stada ovaca, pa ispada da selo, maltene, živi u izobilju i blagostanju. Međutim, on je dao i onu drugu, realnu i grubu sliku: veoma rečito, ali i jednostavno je govorio o teškom položaju seoske omladine, ukazujući na bedu, sirotinju i nepravde kojima je izložena. On je oštrom i dokumentovanom kritikom prilika u ondašnjem društvu veoma smelo razotkrivao stvarno stanje stvari.

Lune je, inače, bio veoma povučen momčić; u školu je dolazio u seljačkom gunju i nije se do tada ničim posebno isticao, pa je zato i čuđenje kod mnogih na tom sastanku bilo tim veće. Prisutnima je taj sastanak ostao u sećanju kao poseban doživljaj i od tada je Lune bio veoma uvažavana ličnost. Neki njegovi drugovi su bili u nedoumici: da li je on tako odjednom dozreo, ili se to u njemu već od ranije sakupljalo, pa je samo

čekao pogodnu priliku da kaže sve što misli i oseća.

Lune je puno čitao, težeći da što više nauči, ali je uvek bio za akciju. Upravo zbog takvog svog stava, zbog želje da dela i u tome daje primer, velika je njegova zasluga što je u Dobrodolu stvorena knjižnica, doduše dosta skromna, ali u ono doba za selo i veoma značajna.

Kako je vreme školovanja odmicalo Radinku je obuzimao onaj nemir koji oseća majka kad naslućuje da joj se sin bavi i nečim tajanstvenim, od vlasti nedozvoljenim. Živeći na selu, ponešto je nagađala, ali nije mogla i da dokuči — sve do propasti stare Jugoslavije.

Propadoše država i njena vojska, a dođoše okupator i ropstvo. Onda neko vreme zavlada ona vrsta sumorne tišine kakva nastaje pred oluju. U svakojakim slutnjama i neizvesnom iščekivanju, počеше da iz Užica sve češće dolaze neki ljudi, sa kojima je Lune uvek, negde u prikrajku, nešto poverljivo šaputao. Najčešće je to bio Miodrag Avramović Žika, a ponekad je dolazio i Aleksa Dejović. U stvari, Žika je bio zadužen da u Dobrodolu i Lelićima formira partijski aktiv, a on je to činio preko Luna i često se sa njim sastajao. To je bilo u periodu pripremanja oružane borbe.

Kada je Nemačka napala Sovjetski Savez, 22. juna 1941. godine, članovi Partije su dobili direktivu da se, privremeno, sklone iz Užica, jer se doznalo da će biti pohapšeni. Žika je došao u Dobrodol i sklonio se kod Luna. Radinka je sve to budno pratila, pa bi, strahujući za sudbinu svoga Mila, ponekad upitala:

- Mile, sinko, šta te traže nepoznati ljudi?
- Onako, Dado, ništa naročito.
- Čuvaj se, Mile, ima svakakvog sveta!
- Ne boj se, Dado, dobri su to ljudi!

Nezgodno je Lunu bilo da priča majci kako se priprema ustanak. Znao je da bi ona to, onako zabrinuta, teško razumela.

U to vreme vlast je brižljivo njuškala, tragajući za komunistima. Tako su jednoga dana u Lunovo dvorište neočekivano banuli žandarmi. Radinka se skamenila kad joj rekoše da traže njenog Mila. Žandarmerijski narednik je hladno saopštio da ne zna za šta je kriv, ali mu je naređeno da ga dovede u Užice. Na to im je Lunov otac Vojimir zajedljivo rekao da bi bolje učinili kad bi tražili lopove, nego što su se okomili na nedužnu decu. Ali ništa nije pomoglo — Miodraga su odveli.

U kući nastaje kuknjava, ali se prvo uzbuđenje i ne stiša kad planu puška onamo kud Luna odvedoše. Radinka zakuka. Uto dojuriše žandarmi nazad, da ga traže.

Premetnuše kuću, da bar neki dokaz odnesu u Užice, sreskom načelniku. Na kraju odoše praznih ruku. Posle se doznalo da je Lune iskoristio nepažnju žandarma i pobegao. Otišao je kod sestre u Karan i tamo se neko vreme skrivao. U stvari, žandarmi su tada tražili Žiku, ali je on u tome času bio u šumi, poviše Lunove kuće.

Za Luna su to bili utoliko značajniji i burniji dani što mu je tih dana saopšteno da je primljen u Komunističku partiju Jugoslavije.

Ubrzo je Lune stupio u Prvu četu Užičkog NOP odreda »Dimitrije Tucović«. Od tog doba majka ga je sve ređe viđala. S vremena na vreme bi čula da je, sa svojim partizanima, bio čas ovde — čas onde, i sve tako dok Nemci ne udoše u Užice, krajem novembra 1941. godine. Tada je, sa Lunom, kao borac, otišao i mlađi Ljubodrag. Od tada pa sve do ovog kobnog časa Radinka o Lunu ništa nije čula, dok je crni glas o Ljubodragovoj ratnoj sudbini do nje stigao pre koji mesec. Jednako je tugovala za Ljubodragom, ne gubeći nadu da će joj se bar Lune jednog dana vratiti. Mnoge noći je probdila, budna i izmoždena zore dočekujući.

70

Ni Lune o najrođenijima ništa nije znao, ali je na njih uvek mislio. Na dugom ratnom putu proletera, ma u koji kraj zemlje da smo došli, najobičnije pojedinosti svakodnevnog života su ga podsećale na njegov Dobrodol i rodni dom. Na mnogim mestima u dnevniku on je pisao o svom selu i seljacima, o momcima i devojkama, o slavama i običajima, o ustaničkim događajima oko Dobrodola, i najviše o svojoj Dadi koju je sanjao, s kojom je, u mislima, često razgovarao. A može se samo zamisliti koliko je tek bilo takvih njegovih razmišljanja, čežnji i sećanja koja nije stigao da zapiše...

U tih dugih i teških dve i po godine nije bilo dana da se majka Radinka ne zagleda ka Zlatiboru. Neko čudno uverenje ju je držalo da će Lune baš otuda doći i svakojako je sebi predstavljala kako će ga ugledati, ali ovakvom susretu se nije nadala. Mnogo puta su je obuzimale crne slutnje koje bi ona odmah odagnala, jer se uvek ponadala srećnom završetku. A sada bi, možda, nekako i prebolela što joj se mlađi, Ljubodrag, nije vratio, ali ovo što se događalo pred njenim

očima — činilo joj se da neće moći preživeti. Sada više nije imala kome da se nada ni koga da očekuje, još manje je mogla da nađe neke utche. Zabrađena maramom i skrhana tugom, sedela je pored prvenca Luna, a on se trzao i, s vremena na vreme, pokušavao da iskida zavoje sa glave. Radinka bi mu tada pridržavala ruke i pri tom se sećala kako ga je nekad povijala u pelene, a on se žustro otimao. Kada se Lune tako uznemiri Radinka se ponada da će on, ipak, doći k sebi, pa mu šapuće:

— Mile, sine, poznaješ li tvoju Dadu?

Lune nikakvim znakom nije pokazivao da je prepoznaje ili čuje.

— Znaš, Mile, kad si bio mali govorio si mi kako ćeš, kad odrasteš, sve ti da radiš, a ja da se odmaram — nastavlja majka nežno, sa strepnjom mu gledajući u oči — neće li je pogledati, prepoznati.

Na sve to Lune je samo bolno ječao i krkljao, povremeno se oglašavajući nekakvim nerazumljivim glasovima, što je majka tumačila — da je moli da ne plače.

— Ne plačem ja, Mile, već samo s tobom razgovaram — prozborila bi tiho, da bi mu olakšala muke.

Znatno kasnije će majka Radinka, kada je štampan ratni dnevnik njenog Luna, saznati i sadržaj jednog njegovog »razgovora« sa njom »vođenog« prvog dana »pete« ofanzive. On se 15. maja 1943. na položaju na Crnom vrhu, na frontu prema Foči punoj Nemaca, prihvatio dnevnika. Slučajno se setivši da u taj dan pada Sveti Jeremija i misleći na običaje kojima ga mladići i devojke iz Dobrodola obeležavaju, zapisao je:

Danas je »majaluk«. Mila majko, pozdravi momke i devojke zakićene zelenim lišćem maja i orošene ranom majskom rosom sa brezica iz Petrovića zabrana. Pozdravi ih i reci im da i tvoj sin jutros rano ide na majaluk uz prasak bombi i zviždanje kuršuma. I moje drugove jutros je rosila mlada majska šuma. I ovi momci i devojke zakitili su se jutros u tri časa, ali užurbano, puškama i bombama. I njihova mlada čela i svilenu kosu, kao i njih tamo, mila majko, rosila je rosa, ali ih je mogla rositi i vrela mlada krv. Mila majko, ja znam da ti jutros nisi mogla ići, jer tvoje oči tražile bi tvoju decu: Ljuva i Mila, ali njih ne bi našla među tim momcima. Tvoje srce strepi i drhti, ja to znam — ali, majko, ti imaš junake, ti imaš sinove heroje! Ti pogleduješ da li

će ko naići preko jezera, tvoje oči već su izgubile nadu, ali ako i ne dođemo, majko, nemoj plakati! Ponosi se među tvojim drugama, budi gorda među mojim drugovima, jer si rodila junake. Ja znam da ti to, možda, ne razumeš, ali tvoja velika ljubav prema nama, koju sam, majko, dobro osećao, učiniće to. Doka je sigurno sada u kolu, ili ne, ja to ne smem da pomislim... Ona nije imala sa kim otići. Ona je, svakako, već velika devojka i njene umiljate crne oči i kosa kao crna svila — nisu jutros orošene majskom rosom. A možda jesu toplim, vrelinim, devojačkim suzama! I dok se grupa za grupom devojaka vraća niz Brezice i pored Midogine kuće, i dok se njihova pesma ori i odjekuje Lazovinom, »mala Doka«, možda, negde plače, ili ide tužno sama, jer ne vidi svoju braću, tamo negde među momcima, koji obleću oko devojaka, otimaju im maramice i kidaju lišće iz rosne kose, a Milijana, ona je došla pored Mišove kuće, ali tamo, među momcima, koji se nadmeću kamenom ili pocupkuju u kolu, nema njene braće. Ja znam, draga moja Mico, da je tebi žao, ali tvoja sestrinska ljubav pobediće, kao i do sada. Znaj da mi bacamo bombe, a mesto veselog i bezbrižnog mladićkog smeha čuje se jauk krvnika, fašista i trese se šuma od eksplozija. Vi nećete videti Ljuba, a možda i znate da je on poginuo, ali ko zna da li ću ja videti vas? Ne tugujte, moja majka je sloboda, moje sestre i braća su tu...

Radinka, skrhana bolom, gledala ga je sada ovako bespomoćnog, i činilo joj se da bi bila naj-srećnija majka na svetu kad bi samo jednom, bar za trenutak, otvorio oči — da se vidi sa njom. Ali je njegovo stanje bivalo sve teže i kad nastade noć ono se toliko pogoršalo da je svaka nada bila izgubljena. Nisu tu, očevidno, mogli pomoći: ni požrtvovani lekari, ni majčino srce, ni Vojmirova vojnička čvrstina, ni ljubav dvanaestogodišnjeg brata Mirka i sestara, Doke i Mice, ni želje proletera da im se vrati omiljeni komandant...

U neizvesnom iščekivanju, Radinka je, satima, jednako držala Lunovu ruku i nežno je milovala. Pod prstima je osećala kako mu puls udara, te se još uvek nadala da se neće dogoditi najteže. Ali se, negde iza ponoći, odjednom smrtno uzbudila kad je osetila grčevit stisak Lunove ruke. Zloslutno je naslutila da se on to sa njom zauvek op-
raštao. Stvarno, stisak Lunove ruke ličio je na svestan čin i možda je to, zaista, bio njegov po-

slednji pozdrav sa majkom, jer malo zatim — u njemu se potpuno ugasio život.

Sve što se u tom seoskom domu u Dobrodolu te noći događalo mi nismo mogli da vidimo, jer je neprijatelj navaljivao od Požege i Užica, pa smo bili na položajima, zaneti borbom protiv neprijatelja koji je kidisao.

Sutradan je brigada krenula prema Crnokosi. Na izlasku iz Dobrodola, pored seoske staze, stajao je Lunov otac Vojimir, gologlav, sa bocom rakije i čašicom. Prema davnašnjem običaju presretao je svakoga od nas u koloni i nutkao:

— Uzmi, družo, ovo je za našeg Luna...

Teška srca smo ispijali čašu, sa osećanjem do tada nepoznate gorčine, tuge i nekakve mučnine za koju čovek prosto nema reči. Onda smo požurili za kolonom, još uvek ne verujući onome što se dogodilo, misleći o tome kao o nekom ružnom snu. Okretali smo se i gledali; sve nam je nešto bilo neobično što ne vidimo Lunovu snažnu figuru kako promiče pored kolone brigade. Ali, istina je bila surova: i ovaj deo ratnog puta smo, kao i sve dotad, obeležili krvlju i životima najboljih drugova, baš u skladu sa misli koju je Lune, u dolini Neretve, pre godinu i nešto više dana, zapisao u svom dnevniku: »Polažemo naše živote u puteve novog života«.

73

Eto, tako naš Lune zauvek ostade u svom kraju i u našim srcima.

A vas, namerniče, kada put nanese do Titovog Užica — nemojte tražiti selo Dobrodol, već pitajte gde je Lunovo Selo. To je ranije bio Dobrodol, a u slobodi je dobilo novo ime — da bi se generacije koje dolaze podsećale gde se rodio i zlosrećnom sudbinom poginuo Miodrag Milovanović Lune, proleterski komandant i jedan od heroja naše revolucije.

Kazivanja ratnih drugova

Nema prvoborca Druge proleterske brigade koji u sećanju ne čuva priču o Lunu i u srcu ne nosi uspomenu na njegov divni lik. Za ovu priliku beležim, evo, samo desetak tih priča, poređanih hronološki, sigurno ne i najlepših i najzbudljivijih, ali ispričanih sa željom da se to veliko vreme i događaji, i naš Lune sa njima, pamte i spominju...

Razumeo je ljude

RADE SMILJANIĆ, osamnaestogodišnji borac u Prvoj užičkoj četi, poznat je bio po dobrom snalaženju na nepoznatim predelima, zbog čega su ga starešine često određivale u patrolu. Tako je negde oko 20. februara 1942. određen za vođu patrola koja je dobila zadatak da odnese poruku Čačanskom bataljonu u selo Babine, levo od puta Pljevlja — Prijepolje.

Patrola je krenula kasno uveče, po pomrčini u kojoj se prst pred okom nije video. Da bude i teže, nakon pola sata udari neka vejavica; severac je zviždao oko ušiju i zasipao oči snegom. Patroladžije su uvlačile glavu među ramena i ne osećajući kako gube orijentaciju. U takvoj situaciji se ni Rade više nije snalazio, još bez ikakvog znaka pomoću koga bi mogli da odrede pravac. Na onom kijametu ma ni pašče da zalaje pa da bar po tome odrede kuda su zašli.

Patrola je uporno išla dalje, gubeći pojam o vremenu. Celac su gazili satima, kad ih odjednom zaustavi stražar. Rade se obradovao, uveren da su, konačno, stigli u Babine, ali kada se sporazumeo sa stražarom — shvati da se vratio u svoj bataljon. Svestan da su se po onom kijametu vrteli u krug, Rade se uplašio šta će mu reći Lune zato što nije izvršio zadatak. Ali, sada se više nije imalo kuda, pa je, sa neprijatnim slutnjama, krenuo u štab Užičkog bataljona. Kada je probudio Luna ovaj se veoma iznenadio:

— Zar ste već stigli!

— Jesmo!

— Jeste li predali poštu?

— Nismo.

— Zašto? — pitao je Lune, začuđeno.

— Zalutali smo — odvrati Rade, snuždeno.

— Zalutali?!

Rade mu ispriča kako se sve to zbilo. Komandant ga je pažljivo slušao, očigledno gnevan, pa je njegov sagovornik očekivao da će svakog časa prasnuti. Međutim, kad Rade završi kazivanje Lune nekako prigušeno odhuknu:

— Dobro da vas sada ne teram da opet idete, jer će Čačani i tako imati pokret. Idite u četu i malo se odmorite.

Rade je bio prijatno iznenađen time što se Lune uzdržao da ne plane. U stvari, Lune je video da je noć pasija, pa je razumeo ljude i nije od njih tražio nemoguće. Rade je to zauvek zapamtio.

Pod Kovač planinom

Samo koji dan kasnije i STANISLAV PIŠČEVIĆ GRCA imao je zanimljiv doživljaj sa Lunom. To je bilo na maršu kroz Sandžak, pred formirane brigade u Čajničju. Jedno veče, dosta i kasno, Lunov bataljon je stigao na konak u neko selo pod Kovač planinom. Kolona se zaustavila i dok se čekalo gde će se ko smestiti, komandant Prve čete pozva Grca:

— Spremi se, treba da odneseš neku poštu u Glavni štab!

— A što baš ja?! — dočeka ga Grca dosta osorno.

— Lune te zove!

— Ti uvek mene nađeš. Neka ide neko drugi.

— Nema ko. Moraš ti da ideš — ne popušta komandir.

— Ne mogu ja nikuda da maknem i gotovo!
— van običaja se naroguši Grca.

Kao veoma staložen i strpljiv borac, Grca ne samo što se nikada nije uzbuđivao, već je bio to-

Kapetan Lune, sa fotoaparatom, ujesen 1943.

liko hladnokrvan da su ga u četi zvali »Englez«. Međutim, te večeri je i njemu sve dozlogrdilo, ponajpre zato što mu je snaga bila na izmaku, jer se već gotovo 36 sati nalazio na nogama i bez hrane. Pre dva dana bataljon je pošao iz Krnjače u Bučje, da rastera neke četnike. Otuda se vratio iza podne, baš u času kada su od Pljevalja naišli italijanski skijaši i zapalili školu u Krnjači. Bataljon je prihvatio borbu i celu noć držao položaj, pod udarima jake mećave. Sutradan je nastavljena borba do iza podne, a onda je bataljon krenuo dalje na sever, ka Čajniču, te je tako stigao u ovo selo na konak. To su bili veliki napori, koji su krajnje iscrpeli ljude, pa je svako bio zlovoljan i razdražljiv.

Dok su se komandir Pera Radovanović i Grca tako raspravljali — naiđe Lune.

— Evo ga, neće da ide, buni se! — žali se Pera.

— On stalno mene, družo Lune, određuje! — ni Grca se nije predavao.

— Neka, neka, hajde ti, Pero, smeštaj četnu? — dobaci Lune stišavajući uznemirene duhove i povede Grcu sa sobom, do prve kuće.

Lune je tu Grci, tiho i sa poverljivim naglasakom, objasnio da neko mora Glavnom štabu da odnese izveštaj o tome gde se Užički bataljon nalazi, a komandir je baš njega odabrao jer veruje da će on to sigurno izvršiti. Grca ga je pažljivo slušao i osećao kako ga prolazi ona srdžba. Jednostavno, nije ni osetio kako ga je Lune odjednom smirio.

76

Zatim je Lune napisao pismo, predao ga Grci i ovaj je odmah krenuo. Nekoliko sati je pešačio kroz noć i snežne nanose, dok je konačno stigao. Predao je poštu, a u štabu su mu rekli da čeka u susednoj kući, sa ostalim kuririma. Sutradan niko da ga pozove, pa ga je obuzela uznemirenost. Prođe tako i ceo dan, a Grca jednako čeka. Negde iza podne izašao je pred kuću i zagledao se u planinu, tamo gde je ostao njegov bataljon, kad odnekud izbi Lune. Grca se i obradova i ražesti kad ga ugleda.

— Pa dobro, Lune, ti mene poslao ovamo i brisao me sa spiska! — čemerno zavapi Grca, spreman da se svađa.

— Hajde, dobro, čekaj me tu! — Lune reče smireno, žurno zamičući u štab.

Nedugo iza toga Lune se vratio, očevidno dobro raspoložen.

— Hajde! — veselo kliknu i povede Grcu sa sobom.

Usput mu je pričao da ima važnih novosti, a u poverenju mu je rekao i to da bataljon, kroz nekoliko dana, ulazi u sastav proleTERSke brigade. Kad je Grca to čuo odjednom je nestalo zamora i zaboravio je sve one nevolje doživljene u poslednje vreme.

Ratnička šala

Krajem maja 1942. godine Lunov bataljon se nalazio oko Zavajta, poviše Drine. Tu je držao položaje, obezbeđujući se patrolama da ga Italijani ne iznenade. Dani su inače bili veoma topli, a u dolini Drine sunce je grejalo kao usred leta. Jednog dana odlučio Lunov zamenik Ješo da iskoristi to lepo vreme i da se malo opere. Sišao je na potok i svukao se. Odeću i oružje ostavio je na obali i zagazio u vodu.

Lune i Aleksa su znali kuda je Ješo otišao, pa se prikradu i odnesu mu odelo. Onda se odmaknu stotinak metara, pa Lune ispali metak iznad Ješine glave. Iznenaden, Ješo pomisli da su banuli Italijani iz Foče, pa pojuri uz obalu. Kad tamo — nigde oružja i odela! Usplahirio se Ješo da će ga Italijani uhvatiti golog, te se, onako golišav, stušiti prema jednoj kući. U toj jurnjavi taman je zamakao iza kuće, kad začu kako se Lune kikoće. Ješi odmah bi jasno ko mu je tu igru pripremio, pa onako besan pojuri na tu stranu. Odjednom, nasred voćnjaka, ugleda svoje odelo. Na brzinu ga navuče i potrča da traži Luna, besan što su ga tako udesili.

Neko će pomisliti da je to bila neumesna šala s obzirom da je Lune tada bio komandant bataljona u proleTERSkoj brigadi. Ipak, ne treba zaboraviti da su to bili dvadesetogodišnjaci, tako reći dečaci, koji su tek izašli iz školskih klupa i radionica. U normalnim prilikama oni bi se igrali i jurcali kako je to svojstveno momčuljcima, ali su, sticajem najgrubljih okolnosti, postali ratnici, pa čak i komesari i komandanti revolucionarne vojske. Svi su oni bili puni života i onih dobronamernih dečaćkih nestašluka i bezazlenih pakosti koje se ogledaju u tome da profesoru na stolicu podmetnu pritiskač, ili da kalfi neprimetno stave mućak u džep itd., da bi se posle toga slatko smejali. Bili su u onom dobu života kada im je igra potrebna kao hrana, a nisu imali ni jednoga ni

drugoga, da bi već sutradan išli sa bombašima na bunkere odakle se, gotovo bez izuzetka, poneko nije vraćao.

Jareće srce

Sredinom juna 1942. godine partizanske jedinice iz Crne gore i Hercegovine povukle su se u selo Vrbnicu na Zelengori. To je bilo vreme kada je Lune postavljen za zamenika komandanta Druge proleterske brigade. On je od prvog dana počeo da obilazi jedinice, kako bi se поближе upoznao sa ljudima. Jednog dana naišao je u brigadnu intendanturu, i to baš u času kada su komordžije vodile neobičnu raspravu.

U to vreme na Zelengori se okupilo dosta partizanske vojske, a kako je to izrazito siromašan kraj to su nastale velike teškoće oko snabdevanja hranom. Tako je samo posle nekoliko dana zavladao potpuno gladovanje. Ali borci Druge proleterske nisu mirovali niti se lako predavali. Krijući jedni od drugih, u Prvom i Drugom bataljonu su zaklali po jednog konja, a u našem bataljonu glavom je platilo i jedno ždrebe.

78

Svak se, eto, snalazio kako je znao i umeo, pa i komordžije nađoše i poklaše neku jarad. Ali kako glad nema očiju — desilo se da je nestala jareća džigerica. To je sada ispitivao intendant brigade Dragi Đurić i baš u tom času je naišao Lune, pa je slušao tu raspravu. Komordžije su bečile oči i začuđeno vrtele glavama kao da pojma ni o čemu nemaju. Dragi je znao da je neko od njih maznuo džigericu i bacio je na žar pod kazan, pa ju, čim je malo zacrvenela, onaku poluzivu i vrelu pojeo. Međutim, po nepisanom zakonu partizana — niko nije imao pravo da za sebe nešto posebno uzima od onoga što pripada svima, ali se pojedinci, eto, nisu mogli u tome obuzdati.

— Ama, drugovi, možda ova bosanska jarad i nemaju džigericu? — reče mesar Ljubiša na takav način kao da bi to mogla biti istina.

Neko se tome oporo nasmeja.

— Pa dobro, drugovi — umeša se Lune, očigledno ljut, — ako bosansko jare i može da živi bez džigerice, a ono bez srca, sigurno, ne može, a gde je ono?! Kakvi ste vi partizani kad toliko lažetel!

Komordžije se pokunjiše, i sami shvatajući da su preterali. Takvo ponašanje Lune nije podnosio, ali ovoga puta je prešao preko toga, verovatno zato što je samo pre nekoliko dana došao za zamenika komandanta, pa, očigledno, nije želeo da ga brigadne komordžije najpre po tome upoznaju. A da se to desilo koji dan ranije, u njegovom bataljonu, komordžije bi prošle onako kao što se proveo Staparac u Goraždu, kada je ono Lunu sipao dva parčeta mesa.

Dobrodošlica popuni brigade

Pred napad na Jajce, septembra 1942. godine, stiže u brigadu popuna od nekoliko stotina novih boraca rodom iz Bosanske krajine, Banije, Like i Korduna. To su bili omladinke i omladinci koji su, prethodno, u svojim krajevima, završili vojno-političke kurseve da bi se posebno pripremili za odlazak u proleterske brigade, zamišljajući proletere gotovo kao idealne ljude. Zanimljivo, Lune je naslućivao s kakvim predstavama će ti momci doći u brigadu, te se lično potrudio da ih u takvim očekivanjima bar donekle ne izneverimo. Čim su omladinci raspoređeni, Lune je u Četvrtom bataljonu zapazio BRANKA OROVIĆA. Bio je to kršan momak i odmah se videlo da je hrabar borac. Lune mu je prišao i započeo razgovor sa njim. Nije ga ni pitao za ime već ga je jednostavno nazvao »Likota«, saznavši da je rodom iz Like. To je Branka oduševilo, pogotovu kad je čuo ko je Lune. Bio je ponosan što ga takav čovek uvažava.

79

Branko je odmah dobio puškomitraljez. Time mu je kao borcu novajliji ukazano veliko poverenje, a on se trudio da ga opravda. Već kod Bosanskog Grahova ukazala mu se prilika da se pokaže pred Lunom. Desilo se da su četnici iz Grahova pošli u napad na Četvrti bataljon.

— Vidiš li ih, Likota? — pita Lune.

— Neka ih neka, sada će i oni da vide svog Boga! — mirno odvrća Branko i hvata četnike na nišan.

Pustio ih je da priđu na oko trista metara, a onda ih tako potprašio vatrom da se do Grahova nisu zaustavili.

Mesec dana kasnije, u napadu na Livno, Lune se opet uverio koliko je Branko pouzdan i dobar borac — kada je vatrom pratio bombaše u

jurišu na bunkere. Branko se, zapravo, osećao nekako obaveznim prema Lunu — što mu je onako prišao i bio pažljiv prema njemu.

Za vreme borbi u dolini Neretve, kad su naišli Italijani od Mostara, Branko je tukao iz mitraljeza propust ispod puta gde su se Italijani sklanjali. Trajalo je to ceo dan, pa se Lunu i njegovom komandiru Radiši Bugarinoviću učinilo da je Branko toga dana potrošio mnogo municije. Branko se branio da ni jedan metak uzalud nije potrošio, u šta su se i oni uverili po prelasku Neretve, kada su ispod onog propusta i oko njega našli dosta mrtvih Italijana.

Sredinom aprila 1943. godine brigada je vodila borbe oko Foče. U to vreme Italijani su, iz transportnih aviona, bacali četnicima municiju i hranu. Jednog dana naiđoše dva aviona i počеше da kruže. Očigledno, čekali su da im se četnici odozdo jave određenim znacima, pre svega ugovorenim paljenjem vatre. Gledao to Branko pa odjednom skoči, počе da čupa suhu travu i slaže je na gomile. Rasporedio ih je u nekakav krug i zapalio, a zatim je svukao košulju i počeo njome da maše prema avionu. Malo zatim avioni su načinili dva kruga i, verovatno, poverovali da su dole četnici, pa su počeli da ispuštaju džakove. Brzo su izručili tovar i otišli prema Mostaru, a bataljon je potrčao da sakupi plen. U džakovima su se nalazile konzerve i hleb, što je izgladnelim partizanima dobrodošlo. U susedstvu se našla i Treća krajiška brigada, pa je i ona zahvatila dobar deo plena.

Lune se oduševio što je Branko baš tako učinio, pa je kliknuo od radosti:

— Bre, Likota, pravi si domaćin!

Od tog doba svi u bataljonu Branka su zvali »Domaćin«. Taj nadimak mu je zauvek ostao, kao što je i Lune zauvek ostao u njegovom srcu.

Briga za kurira

MILAN KRĐŽIĆ CICO je krajem 1942. godine bio kurir u štabu brigade. U to vreme brigada se nalazila oko Šujice. Jednog dana u suton pođe Cico u Prvi bataljon, koji se nalazio u selu Čemaliću, da odnese neku poštu. Kako je to bio njegov raniji bataljon, Lune mu je pri polasku rekao da onamo prenoći i da se sutra vrati.

Cico se obradovao što će imati priliku da porazgovara sa drugovima. Sve bi to bilo lepo, ali su i u bataljonu imali neki važan izveštaj za štab brigade, pa je Cico, još iste večeri, morao da se vrati u Šujicu. Bila je već zima u napadao je veliki sneg, a na Kupreškoj visoravni uvek su jaki mrazevi. Ali, Cico se uputio i — gura li gura.

Negde na pola tog puta, kad je prolazio pored nekih napuštenih koliba, iz jedne od njih neočekivano zaštekta rafal iz mašinke. Cico se instinktivno bacio u sneg, a malo zatim zavitla bomba onamo odakle je zapucalo. Grunu eksplozija i Cico u trenu opazi neku priliku kako odjuri u noć iza koliba. Pretpostavljajući da ih je u kolibi više, Cico se pritajio u zaklonu. Tako je čekao neko vreme, ali kako se niko nije pojavljivao — oprezno krenu dalje, ka Šujici.

Mirno je prošao veći deo puta, ali kad je bio nadomak Šujice — odjednom ugleda tri prilike kako mu dolaze ususret. Za svaki slučaj, Cico se odlučio da uzme inicijativu u svoje ruke.

— Stoj! — podviknu oštro.

— Stali smo!

— Ko ide?

— Patrola.

— Jedan napred, ostali stoj!

Ubrzo su se, razmenom znakova, prepoznali! Zajedno krenuše u Šujica.

81

Kada su došli u štab brigade, Lune je Cicu ispričao kako je pretpostavljao da se zbog nečega vratio i zato je poslao patrolu da izvidi gde to puca i da mu se, ako je u nevolji, nađe u pomoći. Srećom — nije trebalo.

Sa bombašima u Drežnici

U protivofanzivi na Neretvi, sredinom februara 1943, Čačanski bataljon Druge proleterske napadao je železničku stanicu Drežnica. Oko ponoći bombaši su uleteli u staničnu zgradu. Kako su se Italijani razbežali, to unutra nigde nikog živog nije bilo. Pretražujući stanicu, neki bombaši su ušli u sobu kod skretničara. Sa njima se odnekud našao i Lune. Nešto mu se tu učinilo sumnjivim, pa je zavirio pod krevet i odjednom ugledao kako odozdo vire nečije noge. Po cokulama je pretpostavio da je to neki Italijan. Uhvatio ga je i počeo da vuče, ali se za cokulama pokrenuo i krevet. Onda jedni uhvatiše da drže krevet, a drugi

da vuku Italijana i tako ga jedva nekako iščupaše. Tek onda se videlo u čemu je stvar: Italijan je na leđima imao veliki ranac i nekako se sa njim zavukao pod krevet, ali kad je trebalo napolje nije išlo, te su ga morali silom izvući. Beše to sredovečan čovek i odmah je počeo da nešto moli i preklinje na svome jeziku.

— Mama mia, partidano bono — cvilio je i još nešto »parlao«, ali ga niko nije razumeo, a niti toj njegovoj jadikovki pridavao značaja, jer je bilo najznačajnije da je stanica bila zauzeta mnogo lakše nego što se očekivalo.

MILISAV LUKIĆ MISA, u to vreme politički komesar Čačanske čete, veoma se iznenadio kad je ugledao Luna. Pitao se Misa: šta će zamenik komandanta brigade među bombašima, kada to ne treba da čine ni komandiri četa? Ipak, Lune je bio takav čovek da nije mogao čameti negde pozadi i iz izveštaja naslućivati šta se ovamo napred događa. Misa i Lune su inače bili vršnjaci, ali je Misa prema Lunu osećao posebno poštovanje, pa ga je ovde, veoma pažljivo, upitao šta će, kao zamenik komandanta brigade, napred, sa bombašima, tamo gde je najteže i najopasnije. Na to mu je Lune odgovorio:

82 — Ispisniče, tako sam činio kad sam počeo da ratujem, oko Užica, tako kad sam bio komandant bataljona. Uvek sam bio sa bombašima ili negde oko njih. Ni sada se nisam izmenio, ne mogu se ni izmeniti, a i zašto bih. Ljudi u bataljonima se na to navikavaju, zajedno smo u jurišu sigurniji, brži...

Kad ovo Misa, tri i po decenije posle tih dramatičnih događaja, kazuje, s poštovanjem dodaje da je Lune tada i uvek, baš takav kakav je bio, ulivao veliko poverenje, širio oko sebe sigurnost, delovao primerom.

Danin povratak

DANICA DANA MILOSAVLJEVIĆ početkom decembra 1942. godine teže je ranjena kod Livna i odmah upućena u Centralnu bolnicu. Dugo je ostala na lečenju, a kad je počela »četvrta« ofanziva našla se među onih 4.000 ranjenika sa kojima je stigla i do Neretve. U čežnji za drugovima usput se raspitivala gde je njena Druga proleterska brigada, da bi je, tek krajem marta, stigla kod Kalinovika.

Rana joj nije još bila sasvim zarasla, pa se neko vreme zadržala u brigadnoj bolnici. Ali ubrzo je obuze i želja da bude sa starim drugovima, pa poče ubeđivati doktore — da je puste da ide u bataljon. Oni su je, pak, upozoravali da joj se rana može ozlediti, ali je Danica uporno nastavljalala: da je puste pa da je puste. Najzad je poslaše u štab brigade, ali sa mišljenjem da bi još trebalo da ostane u bolnici.

U štabu je Danica naišla na Krcuna. Kad je pročitao ono što su lekari napisali podozrivo je odmeri.

— A gde se ono, Dano, nalazi naša bolnica? — pitao ju je, tobož kao da ne zna.

— U Kruščici, druže Krcune!

— Aha, pokaži mi gde je to! — traži Krcun pošto sa njom izađe pred kuću.

Sa neprijatnim predosećanjem, Danica mu pokaza pravac kojim je maločas došla.

— E, tamo ćeš ti sada, Dano, da odeš, a ja ću ti javiti kada ćeš moći u bataljon.

Dana ljutito sevnu svojim plavim očima i ode bez pozdrava, čvrsto rešena da, ipak, samovoljno ode u bataljon.

Kad se vratila nazad, u Kruščicu, drugovi i drugarice u bolnici je dočekaše veselom grajom — što se morala vratiti. Danica im na to reče da se ona ovamo vratila samo da sačeka kurira koji će doći da je odvede. Na njenu sreću, nekim slučajem zaista naiđe kurir iz njenog bataljona te ona prekrši Krcunovo naređenje.

Bataljon se u to vreme nalazio poviše reke Tare, na Zlatnom boru. Sutradan po Daničinom dolasku, u bataljonu su pripremali priredbu koja je trebalo da se izvede u jednoj prostranijoj seljačkoj kući. U bataljonskom horu nastupala je i Danica. Po običaju, drugarice su stajale u prvom redu. Za nevolju, kad je pozornica otvorena Danica za malo da se onesvesti — kad je u prvom redu, među publikom, ugledala skoro ceo štab brigade. Naravno, i Krcun je iskolačio oči kad je spazio Danicu, te ona poče mahinalno da uzmiče nazad, kako bi mu se nekako uklonila sa očiju. Najradije bi pobegla, ali šta vredi kad joj je hor iza leđa zatvorio prolaz, pa nije imala kuda. Nemajući izbora — pevala je kao u bunilu, jednako misleći samo na to kako će se provesti kod Krcuna kad se priredba završi.

Čim je priredba završena, Danica je zamolila Milenu Sitericu, svoju najbolju drugaricu, da se privuče štabu brigade i oslušne šta o njoj razgo-

varaju. Ode Milena u svojstvu »špijuna«, a kad tamo: Krcun ljut i kaže ostalima da se ne može dozvoliti takva neposlušnost, govoreći kako je Danica prekršila naređenje i prevarila ga.

Dok se Krcun pripremao da je pošalje nazad, u razgovor se umešao Lune i počeo da je brani. Gotovo je molio Krcuna da ostavi Danu tu, kod štaba bataljona, kad je već došla među svoje starijere drugove, gde je u ovo teško vreme, još kao rekonvalescent, najsigurnija. Eto, neka za početak pomaže Mari Kusturić, sanitetskom referentu bataljona, jer to ne zahteva veći napor. Krcun se umudrio pa sluša, i izgleda beše i dobre volje, valjda i zbog dobro izvedenog programa, te odmahnu rukom kao da veli: »Nosi vas đavo, ko će s vama na kraj izaći!«

Tako Danica ostade u bataljonu, ali da ne bi Luna verovatno bi se opet vratila u bolnicu, jer Krcun je bio vrlo strog čovek i kod njega nije bilo pogovora.

Na »ničijoj zemlji«

84

Sredinom maja 1943. godine, na Crnom vrhu kod Foče, tek je otpočela »peta« neprijateljska ofanziva, pa se još nije znalo šta su Nemci smislili sa njihovom operacijom »Švarc«. Lune se tada nalazio na tome sektoru, sa Trećim i Petim bataljonom. Po mnogim znacima on je naslućivao da se događa nešto veoma ozbiljno, zbog čega je bio zabrinut. Takvo svoje raspoloženje on je na više mesta zapisao i u svom dnevniku. Zbog toga je neprekidno bio na položajima i jednako osmatrao i izviđao sve što se zbiva na protivničkoj strani. U tome se znao toliko zaneti da se ponekad potpuno zaboravljao.

Jedno veče na straži beše MILAN POKRAJAC, iz Petog bataljona. Odjednom se iz pravca Foče, u pomrčini, pojavi neka prilika. Milan skide pušku, škljocnu zatvaračem, pa povika:

— Stoj!

— Lune ovde! — odazva se ona prilika iz mraka.

Milan se iznenadi otkud Lune ispred stražara — na »ničijoj zemlji«. Znalo se da Lune nikad i nikako ne miruje, ali je, ipak, bilo čudno da je tako sam krenuo u izviđanje a da o tome nikoga nije obavestio. Verovatno se nešto zamislilo i tako se zaboravio. Nije mnogo nedostajalo

da Milan opali i da se dogodi nesreća, tim pre jer su u to vreme Nemci počeli da i noću napadaju, što inače nisu činili.

Rafali na Zelengori

MILORAD PETROVIĆ se u vreme »pete« ofanzive nalazio u zastavnoj desetini štaba brigade. Njemu je Lune posebno ostao u sećanju iz trenutaka kada su naše snage na Zelengori probile prvi neprijateljski obruč. U silovitom naletu Nemci su razbijeni, pa su u grupama jurili tamo-amo, težeći da se nekako međusobno povežu.

U toj sumanutoj jurnjavi grupa od stotinak Nemaca odjednom se našla u šumi ispred štaba brigade. Kad ih je ugledao, Lune drugovima oko sebe reče da se razrede, a on je, u isto vreme, već uzimao Nemce na nišan. To su činili i ostali. Kad Nemci priđuše sasvim blizu Lune ih zasu rafalom iz mašinke. Ovi se izbezumiše pa ne znaju kuda bi. Uto i ostali otvoriše vatru, te Nemci nagruše da beže kroz šumu i ubrzo nestadoše.

Milorada je zadivila odlučnost i snalažljivost kojom je Lune reagovao. Njemu, kaže, nikada i ničije prisustvo u tako neizvesnoj situaciji nije ulilo toliko samopouzdanja kao Lunovo tada. Ta slika ostala mu je za ceo život u sećanju. I kad god se toga seti, Miloradu pred oči izađe slika — kako Lune mašinkom kosi Nemce.

85

Prizor sa Dragoš-Sedla

PETAR VIŠNJIĆ, kurir u štabu brigade i jedan od najmlađih njenih boraca, Luna je zapamtio kao veoma nežnog i pažljivog druga. Sa njima, dečacima, često je razgovarao i podrobno se o svemu raspitivao: koga imaju od porodice, šta poseduju od imovine, kakvi su običaji u njihovom kraju. Pažljivo ih je slušao i samo ponekad, nekim pitanjem, podsticao razgovor. Petar je više puta osetio da Lune teško doživljava činjenicu što dečaci, još pravi pioniri, moraju da ratuju.

Lune je bio veoma osetljiv čovek i iskreno je saosećao sa ljudima u njihovim nevoljama i patnjama, o čemu je i u svom dnevniku, na više mesta, pisao.

Stravičan trenutak kurir Petar je zapamtio iz doline Sutjeske, tačnije sa Dragoš-sedla. U to vreme Lune je imao malog konjića i jahao je na njemu, a pošto nije imao sedla noge su mu se obešile i gotovo se izdužile do zemlje. Petar je išao za njim, gledajući ga kako nezgrapno izgleda. Idući kroz šumu, naiđoše na jednog borca. Sedeo je, oslonjen leđima o oveće stablo, i netremice gledao prema Košuru, kao da otuda nekoga očekuje. Pušku je držao preko krila i, po svemu sudeći, seo da predahne. Lune zastade pred njim, pa će:

— Druže, iz koje si jedinice?

Onaj ne odgovori. Ravnodušno je sedeo kao da se to njega ne tiče. Lune ponovi pitanje, ali onaj ni da trepne, kao da nije raspoložen za razgovor. Pogled mu je bio ukočen, a oči čudnovato staklaste i široko otvorene. Onda Lune siđe s konja i priđe mu bliže.

— Druže, druže. . .

Kako mu pri tom pozivu stavi ruku na rame — onaj se svali. Lune se užasnu i naglo trže ruku kao da ga nešto opeče. Petar je video kako mu se lice razvuklo u prestravljenju grimasu.

— Strašne li smrti! Uh, zar i to da dočekamo?!

86

Pogleda u kurira i obori pogled, kao da se zastideo svog držanja. Potresen zbog ovoga strašnog prizora, nije imao snage ni na konja da se popne, pa ga povede za sobom. Kljuse je išlo oborene glave, a Petar za njim. Tako nestadoše u šumi.

Parče hleba

Nekako odmah posle »pete« ofanzive brigada se nalazila oko reke Krivaje, u istočnoj Bosni. Jednog dana došao je da obiđe brigadnu bolnicu i VITA CVETKOVIĆ, član Sanitetskog odseka Vrhovnog štaba.

Oko podne delio se ručak. Nekom greškom, Vitu niko nije predvideo u brojnom stanju, pa mu intendant nije odredio ni sledovanje. Doduše, kuvanog jela se u kazanu moglo naći za toliko, ali hleb je već ranije isečen na tačan broj parčadi, prema brojnom stanju bolnice, a za nevolju Vita je kazanu prišao među poslednjima, pa za njega više nije bilo hleba. Kada je to primećeno sve prisutne obuze neprijatnost i zavlada ona vr-

sta mučne zabune kakva uvek nastaje kada se domaćin ogreši prema gostu. Sve je to bilo utoliko teže jer je u to vreme još vladala ona psihoza gladi sa Sutjeske i Zelengore. Tog trenutka u bolnici se našao i Lune, pa je i za njega to bio težak trenutak.

— Evo, druže Vito, uzmi, ja i tako nisam gladan! — skoči Lune, nudeći Viti svoje parče hleba.

Vita se, opet, nekako zbunio, jer je sve to nastalo zbog njega, te nekako mehanički uze hleb. Veoma iznenađen Lunovim postupkom, nije se, čak ni reda radi, branio, a posle je kazivao da mu je bilo veoma neprijatno što makar ono parče nije sa Lunom podelio. Uvek mu je bilo žao zbog te nesmotrenosti prema Lunu, tim pre jer kasnije nikada nije imao prilike da je ispravi.

Bilo kako bilo, Lune se prvi snašao da izgadi tu nepriliku, koja se, inače, mogla i mučnije završiti. On je bio veoma ponosit čovek i mnogo je držao do ugleda brigade te je uvek brinuo da neko ne ponese loš utisak. U tome je bio vrlo strog, spreman da podnese svaku žrtvu i samoodricanje.

Uzbuna

87

MILOMIR TRIFUNOVIĆ, kurir štaba brigade, pamti zanimljiv doživljaj sa Lunom negde iz regiona južno od Tuzle, iz vremena kada su se strahote Sutjeske već pomalo počele zaboravljati. Hrane je bilo dovoljno, a pokreta i borbi manje nego ikad. U odnosu na Sutjesku i Zelengoru — to je bila prava banja!

Mladim ljudima nije trebalo mnogo da se oporave, pa su namah postali veseli i bezbrižni. Ljudi se u životu, inače, uvek komotnije ponašaju kada ih ne ugrožavaju neposredne opasnosti. To nije mimoišlo ni kurire štaba brigade. Lune je to zapazio i odlučio da proveri koliko je u pravu. Sa najbližim saradnicima se dogovorio da jedne noći organizuje demonstrativni napad na štab brigade.

Beše topla julska noć, puna mesečine. Odjednom, iznenada, zasekoše dva kraća rafala iz mašinke. Kuršumi su zasvirali poviše stražara. Malo je ko znao da je Lune poslao dva iskusna borca koji su sada zapucali. Nastala je uzbuna i jurnjava, kako to već može biti samo u takvoj prilici. Većina kurira je istrčala u noć i zauzela položaj

na obližnjoj kosi, a nekolicina su se izgubili neznanu kuda. Nisu to bili plašljivi momci, jer kao takvi ne bi mogli biti kuriri, ali se trenutno nisu snašli.

Posledice takvog ponašanja neki su osetili već sutradan pre podne: Lune je postrojio kurire i nekolicinu uputio u njihove bataljone, za obične borce. Reč je, razume se, bila o onima koji su se noćas »izgubili« kada je ono zapucalo. Lune nije podnosio takva ponašanja i uvek je bio za to da se svak rasporedi na ono mesto koje mu, prema sposobnostima, najbolje odgovara. Smena je obavljena gotovo neprimetno, bez mnogo reči. Niko nije pitao šta se to događa, a nije bilo ni potrebno, jer kuriri su bili svet za sebe, koji su ponekad bolje obavешteni i od samog komandanta. U višim štabovima oni uvek sve »načuju«, pa su i ovoga puta brzo doznali kakav je »neprijatelj« noćas napao štab brigade. Značajnim pogledima to su jedni drugima kazivali, istovremeno upozaravajući da se pripaze svojih slabosti kojih je imao i svaki od njih.

Prizvuk prekora

88 Brigada je 23. aprila 1944. godine stigla u okolinu Arilja, gde je njen Treći bataljon raspoređen u selo Brekovo. Sa njim je bio i Lune. U toku dana obavешtajci su doznali da su u susednu Dobraču stigli ljotićeveci. Još dok se nije znalo koliko ih ima i kakve su im namere, Lune je odlučio da ih Treći bataljon u toku noći napadne.

Prema zamisli štaba bataljona, Prva četa je dobila zadatak da napadne ljotićevice u Dobrači, dok će Druga poći u Klisuru, da postavi zasedu na putu Ivanjica—Arilje, a Treća ostaje u rezervi. Te noći beše neka čudna pomrčina pa je Prva četa dugo lutala. Osim toga, za vodiča su uzeli jednog seljaka, koji je, u stvari, bio četnik i slučajno se našao kod kuće, pa ih je namerno vodio tamo-amo. Da zlo bude veće, pred zoru se spustila magluština, pa je lavež uznemirenih pasa, u samo svitanje, upozorio da je četa stigla pred selo. Malo zatim, otuda se javio i nečiji oštar glas:

— Ko je tamo?

Sa prvom četom tada je išao zamenik komandanta bataljona, PETAR GRAČANIN, koji naredi da se umesto odgovora — otvori vatra. Žika mitraljezac zapuca iz puškomitraljeza, a i ljotićeveci

pripućaše, ali se više nisu javljali. Gračanin je zaključio da je to bila neka njihova patrola, koja je pobjegla. Odlučivši da iskoristi zabunu kod neprijatelja, žurno je krenuo s četom dalje. Međutim, posle dve-tri stotine metara, ispred kolone bljesnu nekoliko svetlećih raketa. Gračanin je pomislio da bi to mogli biti i Nemci, pa je pažljivo osluškivao ne bi li to, po nemačkim glasovima, utvrdio. Uto zabrunđaše dva motora, te Gračanin pomisli da se to ljotićevcu povlače prema drumu, pa naredi da se u tom pravcu otvori vatra. Mitraljesci osuše paljbu, ali neprijatelj na to uopšte nije reagovao. Tada je Gračanin bio potpuno siguran da tu nema Nemaca i da se neprijatelj zaista povlači, pa pred četom pojuri napred.

To ispade lakomislen potez, jer samo što prođe nekoliko desetina metara — otuda se razleže dug rafal iz nemačkog mitraljeza. U istom času Gračanin oseti strahovit udarac u levu nogu poviše kolena. To ga obori. Pokušao je da ustane, ali ga spopade nemoć i opaka mučnina. Za nevolju, i neprijatelj je u tom času krenuo u protivnapad, te je zapretila opasnost da ga drugovi, onako ranjenog, ne uspeju izvući.

— Ni koraka nazad! — oštro je naredio Vasa Čakar, zamenik komandira čete, koji je video da je Gračanin ranjen.

89

Zakrkljaše mitraljezi, a počеше da gruvaju i bombe. Neprijatelj je zaustavljen, a uto Vasa i Jovo Stefanović dohvatiše Gračanina i poneše ga naviše. Malo kasnije su, od nekih vrljika, načinjena improvizovana nosila, pa ga četiri borca ponešoše ka brigadnom previjalištu.

Usput je naišao Lune, koji je već bio obavešten kako je Gračanin ranjen. Tu stadoše malo da se odmore, a u međuvremenu Lune se raspitivao o pojedinostima iz borbe i kako se Gračanin oseća. Pažljivo je Lune slušao i onda reče:

— E, moj Perice, vidiš kako je: moramo više da se pazimo i bez velike potrebe se ne istrčavamo. Mnogo ranjenika imamo, a čekaju nas još teške borbe.

Lune je to odmereno govorio, ali je Gračanin u njegovim rečima osetio i prizvuk prekora što se nije bolje čuvao. Znao je, kao i ostali: kada kritikuje čoveka — Lune to čini tako da ga ne povredi i ne omalovaži.

Opanci za drugaricu

U neko doba dana, 26. aprila 1944. godine, stigla je zapovest iz štaba divizije da brigada u toku noći izvrši marš preko komunikacije Užice—Požega. Ta vest Luna je silno uzбудila jer je iz zapovesti doznao da će sutra stići u svoje rodno selo Dobrodol. Obuzele su ga misli o tome šta li će zateći kod kuće, nakon tri godine ratovanja kojekuda.

Negde pred mrak, bataljoni su jedan po jedan krenuli ka selu Kruščici, gde je do početka marša trebalo da se okupi cela brigada. Dan beše tmuran, a usput je neprekidno rominjala sitna proletnja kiša. Kad je naišao Prvi bataljon, Lune je u koloni ugledao jednu drugaricu bez obuće. Kako je opazi, spopade ga neka srdžba. Sigurno je pomislio: šta će u njegovom kraju misliti ljudi kada vide da ima i bosih partizana; dosta su nas četnici predstavljali kao bednike i očajnike, a sada to, zbog nečije nesmotrenosti, treba da se još i potvrdi. To mu je bilo jako krivo, pogotovu što je znao da se retko događa da neko ostane baš bez ikakve obuće. Za nuždu se i u komori mogao naći par opanaka, makar od goveđe i neštavljene kože. Obuzelo ga je mučno raspoloženje. Tako zlovoljan, potražio je političkog komesara bataljona PRE-DRAGA ĐURICA.

90

— Pobogu, Đuriću, zar ova drugarica mora da ide bosa?! — srdito je pitao Lune.

Predraga je iznenadilo pitanje, jer do tog časa o tome ništa nije znao. U stvari, desilo se da je ta drugarica maločas u pokretu ostala bez obuće, kad je bataljon krenuo prema Kruščici. Predragu je to vrlo mučno palo, tim pre jer je taj, inače vrlo dobar politički komesar, bio osetljiv čovek mirne naravi, koji je uvek brinuo o ljudima. Ni sad ne znajući kako mu je ovo promaklo reče:

— Naći ćemo joj negde nešto da obuje!

— Da, mora se odmah nešto naći — povišenim tonom dočeka Lune. — Evo, ako treba, ti skini levu cipelu, ja ću desnu, i da joj damo da se obuje! — energično nastavi, spreman da to odmah i učini.

U ljutini, zaboravio je da nosi obuću broj 45 i da bi ona drugarica mogla da stavi obe svoje noge u jednu njegovu cipelu. Srećom, nije to trebalo ni činiti, jer su joj odmah tu u selu kupili neke opanke i tako se stvar oko njene obuće smirila.

S A D R Ž A J

Početak ratnog drugovanja	5
Položeni ratni ispit	8
Komandant proleterskog bataljona	14
Žive rane sa Gata	19
Zamenik komandanta brigade	24
Na Neretvi	32
Rastanak s Aleksom	41
Velika iskušenja Sutjeske	46
Preskupa mostarina na Limu	53
Susret sa majkom	60
Kazivanja ratnih drugova	79

